

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

MÉSZÁROS KÁLMÁN

MARKÓ ÁRPÁD MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS VISSZAEMLEKEZÉSEIBŐL

Markó Árpád hadtörténelmi, történelmi munkásságát már pályatársai is kellőképpen méltatták, az utóbbi évtizedekben pedig újra felfedezett és újra kiadott maradvány értékű művei révén vitathatatlanul a magyar tudománytörténet őt megillető helyére került. Önéletrajzi ihletésű művei sem teljesen ismeretlenek, kiadásuk előkészítésére azonban csak nem régiben vállalkoztunk Kincses Katalin Máriával közösen.¹ Első világháborús visszaemlékezéseiből folyóiratunk előző számában jelent meg egy szemelvény,² melynek bevezetőjében kellő hangsúlyt kapott az a tény, hogy Markó az események részeseként, fiatal tisztként vezetett feljegyzéseire is támaszkodva, de immár hadtörténelmi pályájának kiteljesedése után, tehát kellő rálátással vetette papírra emlékeit.³ Tudománytörténeti szempontból legalább ilyen fontos művet hagyott hátra történelmi munkásságáról és szerényebb, de valóságos kultúrtörténeti csemegét jelentő zenei pályafutásáról (kamarazenei tevékenységéről). A második világháború utolsó hónapjairól, meneküléséről és ausztriai tábori életéről készült terjedelmes memoárja azonban már ellenpólusát jelenti e munkáinak.⁴ Immár nem az aktív katona, tudós vagy művész, hanem a saját sorsának irányításából is kirekesztett, hontalanságra jutott bujdosó írta le a sodródó eseményeket és belső vívódásait. E munkájának értékét növeli, hogy menekülésének ausztriai szakaszáról és különösen a táborbeli életéről egykorú naplófeljegyzésekre támaszkodhatott. Az események megörökítésére is viszonylag hamar, alig néhány évvel azok megtörténte után vállalkozott, tehát az emberi emlékezet fogyatékoságaitól kevésbé befolyásolva, mint imént említett munkái esetében, ahol gyakran több évtized is eltelt az esemény és annak leírása között.

Forrásunk elsősorban a világháború utáni menekült lét, a tábori élet és a fél esztendővel későbbi hazatérés körülményeiről tartalmaz megrendítő adatokat, de első két fejezetéből a világháború utolsó hónapjairól, az összeomlás borzalmairól is képet nyerhetünk. Markó persze már ekkor sem volt a katonai események tevékeny részese: külterületi birtokára visszavonult, nyugalmazott ezredesként, majd menekültként egy munkásdandár törzséhez csatlakozva természetesen nem örökíthetett meg lényeges harci cselekményeket. Nem csak a tényleges harci cselekményektől való távolmaradása miatt nem írt azokról a katonai eseményekről, amelyeket a hadtörténész joggal hiányolhat, de azért sem, mert ez nem is volt célja. Személyes visszaemlékezéseit vetette papírra, s természetesen csak az általa átélt eseményekre koncentrált.⁵ A korszak kutatói nyilván csodálkoznak, hogy egy éppen csak 60. életévében járó katonatiszt olykor még az egykorú katonai fogalmakat sem használja szabatosan, s pl. *körletparancsnokságot* ír *kerületi* parancsnokság helyett,

¹ Munkánkat intézményünk és a Nemzeti Kulturális Alap támogatása tette lehetővé.

² *Kincses Katalin Mária: Markó Árpád első világháborús visszaemlékezéseiből. Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 854–886. o.

³ Uo. 856. o.

⁴ Markó Árpád önéletrajzi munkáinak pontos felsorolását és lelőhelyét lásd: uo. 854. o., 2. jegyzet

⁵ A kirívó hibák, pontatlanságok magyarázata, helyesbítése mellett éppen ezért nem törekedtünk rá, hogy a Markó által éppen csak megemléített eseményeket a jegyzetapparátusban részletezzük.

állatorvosi századot ír állategészségügyi század helyett, nyugdíjast ír nyugállományú helyett, felváltva használja a helytelen munka- és a helyes munkásdandár megnevezést, vagy olyan, akkor már nem használt első világháborús kifejezéseket alkalmaz, mint a „harcvonal”.⁶

Bár a katonai eseményekről nem nyerhetünk részletes képet, sőt alig tudhatunk meg azokról többet, mint amit akármelyik polgári menekült papírra vethetett volna, Markó kiterjedt személyi ismeretsége, kapcsolatai révén mégis több fontos politikai és katonai vezető szerepel visszaemlékezéseiben.⁷ Érdekes, más forrásból nem ismert epizód például Lakatos Géza volt miniszterelnök és felesége látogatása Markóék dénesházaiban, de a Rátz Jenő volt honvédelmi miniszterrel és családjáról szóló részek is említésre méltóak. A memoár első fejezetei emellett főként Rábapatona és Beled helytörténetéhez nyújtanak eddig ismeretlen adatokat. Ezt a magyar köz- és hadtörténelem szempontjából legérdekesebbnek tűnő részt adjuk most közre, remélve, hogy hamarosan a neves szerző valamennyi önéletrajzi munkáját közzétehetjük.⁸

⁶ Markó nem csupán 1940. évi nyugdíjazásával vált meg tényleges szolgálatától, a Nemzeti Hadseregben való rövid szolgálat után tulajdonképpen már 1920-tól tudományos pályán dolgozott a Hadilevéltárban.

⁷ A személyekre vonatkozó jegyzeteknél sem törekedtünk teljességre: magyarázó jegyzetet csupán akkor készítettünk, ha a Markónál olvasható adatokat helyesbíteni, pontosítani kellett, vagy éppen új információval csatlakozhattunk a Markó által leírtakhoz. (Ha tudtuk, pótoltuk a hiányzó keresztnéveket, asszonyok leánykori nevét, helyesbítettük a hibásan közölt rendfokozatot, illetve beosztást, s kiegészítő információkat tettünk, ha az adott személy Markóhoz fűződő kapcsolatát a közölt részletben leírtaknál jobban megvilágíthattuk.)

⁸ Itt szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik segítettek munkánkat. Farkas Gyöngyi a kéziratok rendelkezésünkre bocsátásával, Szakály Sándor és Szabó Péter pedig lektorként volt segítségünkre. Néhány észrevételért Számvéber Norbertnek tartozunk köszönettel. Jól hasznosíthattuk Szakály Sándor témánkhoz kapcsolódó kézikönyvét is: A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Lexikon és adattár. 2. jav., kieg. kiad. Budapest, 2003. Markó Istvántól (Szentendre) igen részletes leszármazási táblát kaptunk, melynek adatait szintén felhasználtuk. A további hely- és családtörténeti adatközlőkre jegyzetben hivatkozunk.

HONTALANSÁGUNK KÉT ÉVE
1945. JANUÁR 6 – 1947. ÁPRILIS 1.

I. KÖTET
1945. JANUÁR 6 – 1945. OKTÓBER 18.

Előszó

Ha valaki hozzákezd személyes emlékeinek, a vele és a körülötte történt eseményeknek memoire-szerű megírásához, és ezt a munkát nem a nyilvánosságnak, hanem csupán maga családjának s egy-két megértő és a dolgokat ismerő barátjának szánta, két dologgal kell tisztában lennie. Elsősorban és legfőképpen csakis önmagának szerez ezzel a munkával örömet. Az elmúlt dolgokra való visszaemlékezés, különösen idősebb korban, mindig érdekes annak, aki maga állt az események központjában és abban a helyzetben van, hogy leírását annak idején pontosan vezetett feljegyzésekre támaszkodva elevenítheti fel. De azt is tudnia kell, hogy ezek az elbeszélések csak nagyon kevés embert érdekelnek. Néhány jó barátja, barátnéja még érdeklődéssel olvassák, mert a szereplőket, a helyzeteket és a környezetet ismerték. De az utódok, unokák, dédunokák s azok leszármazói az ilyen írásokat már csak semleges szemmel forgatják. Nekik ezek a leírások csak annyit jelentenek, mint bármilyen más regény vagy elbeszélés, kivéve, ha akad közöttük olyan valaki, aki az emlékiratot nemcsak családi, de történeti vonatkozású értékű hagyománynak tekinti, és így élvezi. Elképzelem, hogy milyen kincs lett volna nekem, ha pl. dédapám, Markó József, aki a napóleoni háborúkban mint a Palatinus-huszárezred strázsamestere vett részt, vagy pedig nagyapám öccse, Markó András, aki végigharcolta az olasz–osztrák háborút Garibaldi mellett mint a magyar légió hadnagya, akkor jegyzeteket írtak és azokat részletesen kidolgozták volna!

Ezért határoztam el magam arra, hogy a második világháború szörnyű forgatagának végén a velünk történt eseményeket részletesen leírom, vagyis annak az időszaknak történetét, amikor a harcfront közeledett szép, békés dénesházai otthonunkhoz, s én Ilusommal⁹ onnan kiszorulva vándoroltam 1945. január elejétől május elejéig Nyugat felé, és onnan csak az év október közepén kerültünk haza, de olyan országba és olyan körülmények közé, hogy itthon is még mindig hontalannak érezhettük magunkat még jó sokáig. S hogy most, három évvel az események után ültem le az írógéphez, mindezeket megírni, annak oka is érthető. Történetírói pályám a háborút követő felfordulásban véget ért. A mai orosz-bolsevista világnézetnek reánk erőszakolt korszakában eddigi hivatásom, a nacionalista hadtörténetírás szinte büntetendő cselekmény, se sajtó, se könyvkiadó ilyen célra nincs. Viszont tétlenül, szellemi foglalkozás nélkül nehéz élnem, tehát legalább ezzel a szűk olvasóközönségnek szánt bizalmas jellegű munkával igyekszem magamat lefoglalni, s nekem ez valóban örömet is okoz.

Mivel, mint említettem a munka nem a nyilvánosságnak íródott, nem is pályázom ezzel írói vagy tudományos babérokra. Történetírói beállítottságomnál fogva mindent tárgyilagosan, az eseményeket logikus egymásból következés útján, krónikaszerűen adom elő. Egy szépíró bizonyára hangulatos kis croquiskat¹⁰ tudott volna leírásom egyik-másik fejezetéből kikanyarítani és azokat lélektani vagy lírikus színekkel aláfesteni. (Pl. az éjjeli autótutát a Höllentalon át, a szegény kis postásgyermek temetését Freiningauban, vagy az altaussee-i tábori élet sok derűs, szomorú vagy válságos jelenetét stb.) De ez nem volt célom. Leírásom bizonyos fokig korrajz, illetve az akkor lefolyt háborús események és abban egyéni sorsunk fejlődésének története. Ezért – sine ira et studio¹¹ – írok le benne őszintén mindent. Nem szépíték semmit, a személyekről megírom ami jó és szép volt magaviseletükben, de nem hallgatom el azt sem, ami rossz volt. Mindenkit valódi nevén szerepeltetek, hiszen munkám csak bizalmas, családi jellegű írás marad. Csupán két tisztnek hallgatom el a nevét és csak kezdőbetűikkel jelzem őket. Ezek ugyanis olyan komisz, szinte aljas módon vi-

⁹ Markó Árpádné Sárkány Ilona (1892–1946)

¹⁰ Krok: rövid, érdekes, színes, csattanóval végződő írásmű (tárca, karcolat).

¹¹ Harag és részrehajlás nélkül (lat.). Tacitus által megfogalmazott klasszikus történetírói alapelv.

selkedtek, főleg altaussee-i tábori életünk utolsó szakaszában, nem csupán velünk, Markóékkal, hanem [az] egész magyar tábor közösségével szemben is, hogy nem kívánom nevüket megörökíteni.¹²

Munkám első részét, Dénesháza 1944 téli eseményeit, onnan való távozásunkat és életünket Beleden, Sopron megyében összefoglalva adom elő. Annyira élénken él emlékezetemben most még jóformán minden napnak története, hogy ha erről írok, szinte magam előtt látom a szereplőket és hallom hangjukat. Az Aussee-ig terjedő utazásunkról már napról-napra vezérszavakban tartott naplót vezettem, amikor pedig Altaussee-ban végleg letelepedtünk, napról-napra részletesen leírtam az eseményeket, lelki tépelődéseinket, mindent, ami velünk és körülöttünk történt. Leírásomnak ez a része lesz talán a legérdekesebb, mert híven tükrözi vissza egy hazájából kibillentett család életét, vergődését jó és rossz emberek közt.

Shakespeare Julius Ceasar halotti beszédében ezt mondja: „... a rossz, mit tesz, – túléli őt, a jó gyakorta sírba száll vele”. Én, a mi helyzetünkre vonatkoztatva ennek ellenkezőjét vallom. A sok megalázást, szenvedést, kellemetlenséget már elfeledtem, de sohasem felejttem el azt a sok emberi jószágot, amit Ilus hűségese barátságában és együttérző, megértő támogatásában közösen tapasztalhattunk magyar, osztrák, német és holland barátaink részéről. Ezeknek köszönhetjük, hogy végeredményben töretlen lélekkel tértünk haza és folytattuk itthoni életünket.

Ezt az írást Rábapatonán kezdtem meg 1948 nyár elején, és 1949 nyarán Budapesten fejeztem be. A II. kötet megírása még nem időszerű. Ehhez csak akkor fogok hozzákezdeni, ha más politikai légkörben, már szabadon, minden veszély nélkül lehet őszintén megírni mindent, feltéve, hogy az Isten kegyelme engem még akkor életben, teljes szellemi frissességben megtart.

Előzmények

Amikor a német–orosz háború 1941 nyarán kitört, és abban Magyarország, úgy, mint az első világháborúban, a németek szövetségében vett részt, már nem állottam tényleges katonai szolgálatban. Mint ezredes, a Hadilevélártár régi levéltári osztályának vezetője, 1940. május 1-jén kerültem szolgálati időm leteltével nyugállományba. Nyugdíjazásom örömmel töltött el, hiszen történetkutatói és írói tudományos munkásságomat most még szabadabban folytathattam, kényelmes budapesti (I. Krisztina körút 167.) lakásunk lehetővé tette azt, hogy a téli hónapokban ott élve fenntarthatssam kapcsolataimat a tudományos élettel és körökkel, megtartsam előadásaimat a Tudományos Akadémiában, Történeti Társulatnál, a Rádióban stb., s tovább kutathassak a levéltárakban. Vidéki gyönyörű otthonunk, Ilus családi birtoka, Dénesháza puszta, Rábapatoná határában, Győr megyében volt. Ennek kúriáját Ilusom páratlan szorgalommal, előrelátással és veleszületett szervező és falusi háztartást vezetni tudó és szerető egyéniségével olyan állandó lakhelyünké alakította, ahol most már az év nagy részét kellemesen eltölthetjük. Szép nagy kertészetet rendeztünk ott be, a már meglévő gyönyörű, hatalmas fákkal bíró parkot új ültetésekkel fejlesztettük, úgyhogy ez az úri otthon és környezet nemcsak nekünk okozott állandó örömet és nyújtott biztonsági érzést, de igen sok kedves rokont, jó barátot láttunk ott minden nyáron vendégül. A megmaradt vendégekönv kedves bejegyzései tanúskodnak erről.

1943 tavaszától kezdve már állandóan ott laktunk. Budai lakásunkban csak pár téli hónap alatt, sőt, amikor 1944 tavaszán az oroszok fokozatosan hátranyomták a német–magyar arcvonalat, már a Kárpátokat is átlépték¹³ és megkezdődtek a magyarországi városok, főleg Budapest bombázásai légi támadások sorozataiban, télen már csak két hónapot töltöttünk Pesten, egyet Mátraházán,¹⁴ azután április elején lakásunk egyik felébe bezsúfolva ottani ingóságainkat, másik felét a konyhával, fürdőszobával pedig úgy átrendezve, hogy azt esetleg erdélyi vagy alföldi menekültek elfoglalhassák, azzal a szándékkal utaztunk le Dénesházára, hogy a háború végéig onnan már el nem mozdulunk.

¹² Egyikük, M. Gy. őrnagy Markóék menekülttársa volt, aki Markó megállapítása szerint műveletlen és kisebbségi érzéssel küszködő felesége hatása alá kerülve vált maga is összeférhetetlen emberré, a másik pedig H. T. magyar tüzér százados, aki az amerikaiak által kijelölt Bad Aussee-i táborfelügyelőként keserítette meg menekült honfitársai életét.

¹³ A Kárpátokat csak 1944. augusztus végén – szeptember elején lépték át a szovjet csapatok.

¹⁴ Ti. az 1933-ban épült honvédségi üdülőben.

Hála Istennek, nem hívtak be katonai szolgálatra, tehát szabadon rendelkezhettem magammal. A nyári hónapokban már felkerestek régi kedves rokonaink, barátaink, de azután mi is úgy tekintettük dénesházi szép otthonunkat, mint olyan helyet, ahol menekült barátaink, rokonaink a bombázások vagy az ellenséges előrenyomulás folytán otthonukból kiűzve menedéket találhatnak. Akkor még abban a naiv hitben éltünk, hogy a német győzelem biztos, új fegyverek, meglepetések ideje következik, s ha már Magyarország nagy részét talán hadászati okokból át kellett adni az ellenségnek, a Duna vonalán okvetlenül meg fog törni annak ereje, a Dunántúlt tehát mindenki biztos földnek tartotta. Áprilistól szeptemberig rokonunk, Somogyi Paliné Csemez Marcsi volt nálunk 3 gyermekével, júniusban Sándor fiunk lehozta Magdust¹⁵ és egyhetes Árpai fiukat, aki már a bombázás alatt született, s nálunk maradtak október elejéig. Utánuk jöttek Mikuleczky Gyuláék (borsodi alispán) feleségével, Emmi húgunkkal¹⁶ és kétéves kis leányukkal¹⁷ Miskolcra, nagy teherautóval hozta ingóságaitak. November 8-tól december 18-ig Muray Othmár ny. ezredes, kedves barátunk volt feleségével, egy kocsival menekülve Esztergom megyéből nálunk. Közben gyakran akadt rövid időre szóló vendégünk is, úgyszólván volt nap, amikor Ilusnak 18 személy ellátásáról kellett gondoskodni. Akkor az még lehetséges volt, de a tél beálltával már nálunk is mutatkozott az élelem- és takarmányhiány.

A legnagyobb bajt és gondot azonban az a körülmény okozta, hogy szegény Emmi húgunkon ott nálunk tört ki egy szörnyű módon megmutatózó elmezavar, amikor férje, Gyula október közepén váratlanul megjelent pusztánkon azzal a szörnyű hírel, hogy a Horthy kormányzó szerencsétlen október 15-iki nyilatkozata után bekövetkezett Szálasi-féle nyilas uralom Miskolcon olyan helyzetet teremtett, hogy főispánját, Borbély-Maczkó Emilt a nyilasok felkoncolták, neki pedig menekülni kellett hasonló sors elöl, mindenekelőtt állásától megfosztva kiűzték a megyeházáról.¹⁸ Szegény Emmi a pusztán tartani nem lehetett, be kellett szállítani a győri kórház zárt idegosztályára.

November közepén kaptuk az első nagyobb katonai beszállásolást, amikor a harcivonal már Pest körül állott és az oroszok Mohácsnál átkelve a Dunán, már a Balatonig jutottak előre. Győr, Rábapatonán már hadtáptérség lett, s minden község, puszták stb. megtelt német és magyar katonai alakulatokkal. Nekünk Dénesházán igen nagy szerencsénk volt. A környező pusztákkal együtt ide telepedett le a Bicske körül harcoló német lovashadosztály ún. Veterinárkompaniája, azaz állatorvosi százada, vagyis lógyűjtő és gondozó állomása.¹⁹ A parancsnok, Dr. Czymoch Ottokár, állatorvos százados nálunk kért helyet, és 240 lóval, 60 szekérral, 80 emberrel, műhelyekkel stb. nálunk telepedett le.

Czymoch dr. igen művelt, udvarias fiatal ember volt, kelet-poroszországi, Lyck–Königsberg vidékére való, kinek szülőföldjét akkor már az orosz előzőnlötte és feldúlta. Négy őrmestere, különösen szolgálatvezetője, Rosenwasser nevű – mind tagbaszakadt, pomerániai művelt gazdák voltak (lótenyésztő stb.) –, igen tisztességesen viselkedtek, legénységüket szigorú fegyelemben tartották és engemet mint ezredesi tisztet. Egész otlétük alatt nem volt egyetlen eset sem, amikor ez a népes megszállás bajt okozott volna. Persze a pusztáknak minden zuga tele volt velük, konyhá-

¹⁵ Markó Sándor (1917–2002) Markó Árpád János nevű bátyjának volt a fia, s miután Markó Árpádnak saját gyermeke nem született, tíz éves korában örökre fogadta unokaöccsét. Markó Sándor neje Székely Magdolna (1916–1994) volt.

¹⁶ Mikuleczky Gyuláné Raisz Emma (1910–?), Markó Árpád Matild nevű nővérének (1879–1932) leánya.

¹⁷ Mikuleczky Ilonka (1942).

¹⁸ Miskolc város, illetve Borsod vármegye történetében a nyilas hatalomátvétel részletei levéltári forrásanyag híján még feldolgozatlanok. Lásd erre: Miskolc története. V/1. 1918-tól 1949-ig. (Miskolc története 6 kötetben. Főszerk. *Dobrossy István*.) Miskolc, 2007. 85–86. (A vonatkozó részt *Dobrossy István* írta.) – Annyi bizonyos, hogy a főispánt (ekkor még) nem koncolták fel. A vármegye egyik aljegyzőjének állítása szerint Borbély-Maczkó Emilt (1887–1945) két német tiszt vezette ki a megyeházáról. Lásd: *Dobrossy István*: Miskolc írásban és képekben 4. Miskolc, 1997. 93–94. o. Markó sógorának állítása tehát nem felel meg a valóságnak. Talán a zürzavaros helyzetben keltett rémhírről vagy Mikuleczky tudatos megfélemlítéséről van szó. Borbély-Maczkó hónapokkal később, 1945. március 24-én bekövetkezett halálának körülményei máig tisztázatlanok. A Maczkó családból származó Kő Pál szobrászművész (1941–) szerint főispán rokonát a Magyarországi Kommunista Antináci Komitéjának tagjai gyilkolták meg, a korabeli hivatalos verzió szerint azonban a nyilasok tették el láb alól, ellenük tett vallomásai miatt. Nem zárhatjuk ki, hogy a visszaemlékezés készítésekor, 1948–49-ben Markó egészítette ki Mikuleczky 1944 őszére vonatkozó (téves vagy hiányos) információit az 1945 tavaszán keringő (minden bizonnyal hamis vagy félrevezető) híradásokkal.

¹⁹ A 22. SS-lovashadosztály állategészségügyi századáról van szó.

juk a mi kertészlakásunk előtti udvaron volt. Bár Czymoch igen tartózkodva nyilatkozott a hadi helyzetről, szavaiból mégis kivehettük, hogy már nem nagyon bizik a németek győzelmében. De hát amíg ő alakulatával a mi vidékünkön maradhatott, minket sem fenyegetett közvetlen veszély, hiszen ha a harcoló vonal továbbhárít, ezt ő mint hadtápalakulat idejekorán meg fogja tudni, s ahhoz igazíthatjuk mi is sorsunkat.

Hogy miképpen alakul majd a mi sorsunk, ha az oroszok közelednek, akkor arról még nem alakult ki végleges képünk. Az volt csupán bizonyos, hogy akkor ott a pusztán nem maradhatunk. Egy régebbi honvédelmi miniszteri rendelet meghagyta az összes tisztnek, akár nyugdíjas, akár tartalékos, hogy ha a harc vonal lakásukhoz közeledik, azonnal menjenek Ausztria–Németország felé, mert a kiszorult és újonnan ott felállítandó magyar alakulatok onnan fognak a németekkel együtt a Magyarországot felszabadító hadjáratra indulni. A pusztán a hangulat ekkor már szemlátomást romlott. Bérlőnk, Szalay Sándor cselédsége már csak immel-ámmal dolgozott, kezdett velünk is szemtelenkedni, bejárt a kertbe, s látszott, hogy csak az orosz-bolsevik had megjelenésére vár, hogy [azok] rávessek magukat otthonunkra, s minket legyilkolva vagy elűzve azt felprédálják. Kertészünknek is már inába szállt a bátorsága, családját bevitte a faluba, és ő is csak leplezetlen kedvtelenséggel fogadta utasításainkat. Belső cselédségünk kijelentette, hogy a legelső veszély közeledtére hazaszalad. Az is bizonyos volt, hogy a lovamat és két éves csikómat, kocsimat a legutolsó német–magyar vagy [a] legelső orosz elviszi, tehát itt maradtunk volna ketten, 7 km-re a falutól, télvíz idején, esetleg mindenünkből kifosztva a pusztán egyedül, magunkra hagyatva.

Ekkor már elhatároztuk, hogy mi is útra kelünk, de biztos tervünk csak akkor alakult ki, amikor Czymoch dr. december 28-án gyorsan csomagolt és lelkünkre kötve a mielőbbi menekülést, alakulatával Moson felé elvonult.

Az előző karácsonyi napokat már nagy aggodalomban töltöttük. Székesfehérvárat az oroszok már elfoglalták, közben két hétig onnan kiszorultak, de visszamentek, s az ezalatt menekülő fehérváriak elbeszéléséből már tiszta képünk volt arról, hogy az oroszok barbár pusztításairól és féktelen dúlásairól hallott hírek éppen nem túlzottak,²⁰ s hogy minden pusztai kastélyt mint „burzsujotthont” könyörtelenül feldúlják, a tiszteket lelövik vagy elhurcolják, a nyilasból kommunistává hamar átvedlő lakosságot ráuszítják a nem kommunista érzésű lakosságra.

Az 1944. év karácsony estje örökre emlékezetes marad nekünk. 23-án telefonáltak a győri kórházból, hogy Emmát – akiről pedig orvosa előtte való napon mondta Gyulának, hogy állapota még igen súlyos és kórházi kezelésre szorul –, azonnal vigyük haza, mert a kórházat kiüritik és elszállítják nyugat felé. Hazahoztuk szegényt, szerencsére betegségének (circularis psychozis) éppen olyan időszaka volt, amikor nyugodtabb napjai voltak, de olyan gyenge volt, hogy alig tudott járni. 24-én reggel váratlanul betoppant a pusztára Emmi öccse, Raisz Gyuri százados öcsénk, aki egy németországi törzstiszti tanfolyamról jött haza, s találmra idejött, hogy halljon valamit testvéreiről. Ugyancsak megjött Sopronból egy igen kedves öcsénk, Szešlo Matyi evangélikus teológus,²¹ aki [a] most már újból megszállás alá került Kassán lakó szüleitől elszakítva kért arra, hogy nálunk tölthesse a Szent estét.

Kerti fenyőfáinkról levágott néhány ágat karácsonyfává illesztettünk össze, egyetlen fénylő díszül körülakasztottuk azt az amerikai repülőktől nagy tömegben leszórt alumíniumcsíkokkal – tí. minden délelőtt száz-, sőt ezerszámra vonultak el felettünk amerikai–angol repülőflották, Győr hónapokig éjjel-nappal repülőtémadások alatt nyögött, Enesét kétszer szórták tele bombákkal, s a győri légvédelmi ágyúk repeszdarabjai kertünkbe s házunkra potyogtak; az éjjeli bombázások Sztálin-gyertyáinak²² fénye olyan erős volt, hogy pl. Enese december 22-ei bombázásánál nálunk a kertben újságot lehetett olvasni este 9-kor. Matyi teológus öcsénk megkért, hogy egy kis karácsonyi áhitatot tartson, imát mondjon, amibe készséggel beleegyeztünk. Szerény kis ajándékainkat a fa alá csoportosítva, behívtuk személyzetünket, elénekeltük a „Csendes éj”-t, azután Matyi felolvasta a Bibliából Krisztus születésének történetét. Utána egy megható, szép imádságba kezdett, megemlé-

²⁰ Székesfehérvár közvetlen környéke 1944 decemberétől hónapokon át tartó heves harcok színtere volt. A szovjet hadsereg 1944. december 23-án vette birtokába a várost, amelyet a német–magyar csapatok 1945. január 22-én foglaltak vissza. Csak március 22-én került ismét szovjet kézre.

²¹ Szešlo Máttyás (1925–1992) Markó anyai ági rokona volt, később Sámsonházán, majd Bükön lelkész.

²² A légítamadást megelőzően nagy számban, ejtőernyővel ledobott, vakító fényű, égő magnéziumszalagokat nevezte a korabeli magyar népnyelv Sztálin-gyertyának.

kezve abban mindnyájunkról, de amikor távollévő szüleit említette, szegény fiút, aki akkor először volt távol szülei házától, annyira elfogta a meghatottság, hogy görcsös zokogásba merülve, nem tudta imáját folytatni. Mi Ilussal mindjárt hozzáléptünk, s átölelve vigasztaltuk ezt a melegszívű derék fiút, aki azután megnyugodva befejezte imáját. De ez a jelenet mélyen megrendített mindnyájunkat, és csak azt kívántuk a Jó Istentől, hogy a következő karácsonyt ismét így együtt, itt, de már békében tölthessük. A sors bizony másképpen határozott.

*Az utolsó szomorú karácsony Dénesházán. 1944. XII. 24.
Álló sor: Szehtlo Mátvás (Jelenleg, 1955 óta Sámsonházán, Nógrád megyében parochus lelkész),
Mikuleczky Gyula és Emmi.*

A karácsony utáni napok alatt drámai feszültséggel és gyorsasággal kavartak az emberek, események, tervezetések és kibonyolódások eddig oly szép, békés otthonunkban. Sándor fiunkat a Kereskedelmi Minisztérium december elején beosztotta Szombathelyre, az ottani kormánybiztos-sághoz. Motorkerékpárján Dénesházán utazott keresztül, azután december 21-én ismét nálunk volt azzal a hírral, hogy hivatala még nem működik, lakása sincs, s így szabadságot kapott, csak újév után kell újból jelentkeznie. Budapestet akkor kelet felől már körülzárták az oroszok, de a budai oldalon, a rádió-helyzetjelentés szerint, az ostromgyűrű még nem zárult be, így tehát Sándor 23-án délben Pestre indult, hogy a karácsony estét már családjával tölthesse. Késő este még sikerült neki, bár az egyedüli utat Dorognál már az oroszok veszélyeztették, sértetlenül hazaérni, Magdus nagy boldogságára. Másnap, 24-én már Buda is el volt zárva nyugat felől, az oroszok a Balatontól északra is már erősen tért nyertek.

Ünnepek után hozzáfogtunk a csomagoláshoz. Óriási és megoldhatatlannak látszó probléma volt szegény Emmi sorsa. Viszontagságokkal járó, hetekig való kocsikázást egy menekültekkel zsúfolt útvonalon, kitéve a tél és éhezés borzalmainak, semmiképpen sem bírt volna ki. Szegény Gyula, velünk együtt éjjel nappal a megoldási lehetőségeken töprengett. Mint a most következő kalandos időkben gyakran, váratlanul felénk nyújtotta a Mindenható segítő kezét. December 28-án begurul egy autó az udvarunkra, kiszáll belőle Gyulának két Borsod megyei szolgabírája, akik tudták, hogy itt van, és Győrben járva jöttek őt meglátogatni. Elmondták, hogy az egész miskolci körletparancsnokság,²³ sok miskolci ember, Gyulának több rokona, jó barátja Dunaszerdahelyen van,

²³ Helyesen: a miskolci honvédkerület parancsnoksága.

s onnan készülnek kitelepülni Németországba. Magukkal vitték Gyula kérvényét, amelyben mint tartalékos százados szolgálatát felajánlja, s kéri beosztását a Dunaszerdahelyen lévő miskolci tábori kórházhoz, amelynek parancsnoka egy orvos ezredes, jó barátja volt. Másnap délelőtt már jött értük egy vöröskeresztes autó, arra mindent felpakolva 29-én este 7 órakor elhagyták Dénesházát. Nagy kő esett le szívünkről, amikor láttuk az autó reflektorából, hogy a győri úton robognak tovább.

Most már magunkra maradtunk a pusztán, de még mindig nem tudtuk, hogy miképpen és milyen körülmények között tudunk mi is elutazni. A hatósági kiűritési rendeletek már megjelentek, ezek szerint Győr megye községei számára Ausztria négy községe lett települő helyül meghatározva, tehát arra gondoltunk, hogy a jegyzőekkel, doktorékkal, intézőkkel együtt, akik mind kellemes embereink voltak, az esetleg szintén távozni készülő lakosságtól remélt fogatokon mi is csatlakozhatunk hozzájuk. De ez a kitelepítési terv nem jött létre. Akkor Patonán volt beszállásolva a budapesti hadtestparancsnokság számvevősége 80 tiszti családdal, köztük egy személyes ismerősünkkel, Karsa Bulcsu őrnagy és felesége Puky Ilonka családijával. Megkérdeztem, csatlakozhatnánk-e hozzájuk. Monostory ezredes²⁴ készséggel elfogadott, s üzente, hogy jöjünk be a Győrből való elszállításra kijelölt nap előestéjén már Patonára, mert hajnalban onnan együtt indulunk. Ilusom hihetetlen gondossággal, előrelátással csomagolt össze két kocsira való ingóságot, arra számítva, ha itthon és Pesten mindenünk elpusztul, mégis maradjon annyi ruhánk, élelmünk stb. és fontos irataink, okmányaink, hogy ha Isten életben tart és hazatérhetünk, új életünket meg tudjuk kezdeni. Patonán az éjjelt régi jó emberünkél, öreg bíró Nagy Gáboréknál töltöttük,²⁵ de másnap már mindenesül visszamentünk Dénesházára, mert az elindulás szállítási nehézségek miatt bizonytalan időre kitolódott. De egyébként is láttam, hogy elutazásunk kérdése így nem oldható meg. Egész életünk, jövőnk mikénti kialakulása most már teljesen bizonytalanná vált. Arra is gondoltunk, hogy Győrbe vagy Patonára megyünk lakni, ahol mégis jobb a közbiztonság, mint egyedül egy magányos téli pusztán, de mind a két hely annyira tele volt katonasággal és menekültekkel, hogy már egy szobát sem lehetett volna kapni. Karácsony táján a Kaposvár melletti veszkényi²⁶ hadifogolytáborból több száz orosz, szerb, román hadifogoly kitört, ezek az országutat kerülve, a magányos puszták körül kóboroltak, mindig több gyanús szökött német és magyar katona csellengett körülöttünk. Lászlóffy Aladárék, Oszhely pusztai kedves jó barátaink úgy határoztak, hogy maradnak, ők mint Amerikát járt emberek nem akartak hitelt adni a riasztó híreknek, s azt tartották, hogy aki Amerikával szövetségben harcol, az éppen olyan fair ellenfél, mint az amerikaiak, tehát az orosz bolsevik katonaság dúlásairól terjesztett híreket túlzott német propagandának szerették volna betudni. (Később sajnós maguk példájából keservesen meggyőződtek, hogy nekünk volt igazunk.) Tehát minden bizonytalan volt körülöttünk, csak az az egy volt megrendíthetetlen biztos valóság, hogy mi ketten Ilusommal minden vonatkozásban egyértelműen ítéltük meg a helyzetet, egymás nézetét, terveit teljesen magunkévá tettük s együttes erővel készültünk fel a várható és szörnyű megpróbáltatások képét előrevető jövőre. Egyedül, másához való csatlakozás nélkül nem indulhatunk útnak. Csak kis Esterházy-kocsim²⁷ volt, arra kevés poggyász fért volna, takarmányunk kifogyott, én már nem voltam abban a korban, amikor télen esetleg hetekig kelljen magamnak a lovat ápolni, hajtani stb., tehát mi csakis valakihez, vagy valamilyen kitelepülő csoporthoz csatlakozva hagyhattuk el otthonunkat.

Teljes tanácsstalanságban ismét a jó Isten mutatta meg a kivezető utat. December 30-án éjjel zörgetnek ablakunkon. A községi előljárárság két embere jött az üzenettel, hogy reggel 8 órára a pusztáról minden 60 évesnél fiatalabb férfi és 50 évesnél fiatalabb nő ásóval, csákánnyal jelentkezék Patonán, mert egy munkásdandár oda beszállásolt osztaga vezetésével megkezdődik a Rába vonalának mint az utolsó magyarországi védelmi vonalnak a megerősítése. Bár én akkor már közel voltam a 60-hoz, Ilusomra sem vonatkozott a rendelet, 31-én reggel mégis behajtottunk a faluba, hogy tájékozódjunk a helyzetről. Arra a kérdésemre, hogy ki vezeti a munkálatokat, a munkásdandár parancsnoka, egy százados azt a váratlan örömhírt mondta, hogy a 204. munkásdandár pa-

²⁴ Vitéz Monostory Ferenc (1894–?) ezredes.

²⁵ Nagy Gábor az 1910-es évek végétől 1921-ig volt Rábatonán község bírája. (Burján Imre helytörténész szíves közlése.)

²⁶ Veszkény nem Somogyban, Kaposvár mellett, hanem Sopron vármegyében (ma Győr-Moson-Sopron megye), Kapuvár közelében fekszik.

²⁷ Másként Esterházy-hintó vagy cseklészi kocsi: előkelő, de könnyű kis hajtókocsi.

Esterházy-kocsi

rancsnoka, Stemmer László vezérőrnagy, unokahúgom, Markó Irén férje, régi, kedves rokonunk,²⁸ és hogy családjával együtt Beled községben, tőlünk 50 km-re lakik. Azonnal írtam neki pár sort, amit a százados az aznapi futárpostájával továbbított, s megkérdeztem Lacit, nem csatlakozhatnánk-e hozzájuk, s ha ez lehetséges, küldhetne-e értem két szekeret Dénesházára? Nagy megnyugvással kocsiztunk haza. Íme, távozásunk lehetősége most már határozott formát öltött, s ismerve Irénkéeket, Laci nagyon szíves természetét, joggal remélhettük, hogy az ő környezetükben Beleden talán kivárhatjuk az időt, amíg ismét visszatérhetünk. Vagy ha a hadi helyzet úgy kívánná, velük együtt mehetünk tovább nyugat felé, s így megmenekülve a magányos kóborlás viszontagságaitól és veszélyeitől, egy rendezett katonai, nem fegyveres alakulat törzséhez kapcsolódva, legalább élelmezési és szállítási gondjaink nem lesznek.

Délelőtt 11 óra felé hazaérve hozzáfogtunk most már csomagolásunk végső munkáihoz. Lászlóffékkal megbeszéltük, hogy néhány kofferban ruhát stb., pár szebb antik bútordarabunkat, szőnyegeinket, lovainkat kocsival stb. együtt átviszik, a kastélyba pedig két szobába és a konyhába betelepítjük bérlőnk családját, akik a pusztán egy gazdasági épületben laktak, hogy a ház ne maradjon üresen. Ők ezt szívesen vállalták, annál inkább, mert náluk is voltak menekült rokonok, egy Székesfehérvár környéki református lelkész családja.

A szobánkban foglalatokodtunk, amikor kopognak és belép az ajtón Lakatos Gézané, a vezérezredes, Horthy utolsó miniszterelnökének²⁹ felesége, akivel Mátraházán igen összebarátkoztunk, és magunk ajánlottuk fel nekik, ha Miskolc vidékéről, ahol birtokukon laktak,³⁰ menekülni kellene, házukat hajlékul. Októberben pár napot Pesten töltvén, Ilus felkereste őket a miniszterelnökségi palotában lévő lakásukon, s Lakatosné akkor maga kérte, hogy ha helyzetük Pesten is tarthatatlanná válna, hozzájuk jöhessenek. Utóbbi hetekben már Győrben laktak a Bencés rendházban, de már égett talpuk alatt a föld, mert az orosz rádió ismételten fenyegette Lakatost, aki egy év előtt mint hadseregparancsnok győztesen harcolt a Don mellett,³¹ hogy ha kezükre kerítik, azonnal kivégzik. Lakatos Győrben az ottani legfőbb honvéd parancsnokságnál azt a tájékoztatást kapta, hogy az

²⁸ Stemmer László (1889–1963) második férje volt Markó Árpád unokatestvérének, Markó Irénnek (1888–1976) – NB. Szakály Sándor idézett művében csak születési dátuma szerepel, halálozási évét a szerző újabb kutatásaiból bocsátotta rendelkezésemre.

²⁹ Lakatos Géza (1890–1967) vezérezredes 1944. augusztus 29-től a sikertelen kiugrási kísérletet követő lemondatásáig, október 16-ig volt Magyarország miniszterelnöke.

³⁰ Lakatosné Szomjas Lujzának (1893–1960) a Borsod megyei Nyomáron volt mintegy 500 holdas birtoka.

³¹ Lakatos altábornagy 1943. május 1-jétől teljesített hadiszolgálatot a magyar királyi megszállt erők kijeji parancsnokságának élén, majd aug.-tól vezérezredessé kinevezve – a Jány Gusztáv vezette 2. hadsereg megszűnésével kapcsolatos szervezeti változást követően – 1944. április 1-jéig volt a 2. hadsereg parancsnoka.

oroszok már átlépték a móri hágót,³² tehát feltartóztatás nélkül most már szabad az útjuk Győr felé, és egy gyorsan mozgó páncélos ék bármely pillanatban befuthat Győrbe. Lakatos elhatározta, hogy Sopronba költöznek át, de útközben pár napra megállnak nálunk Dénesházán.³³ Saját autójukon jöttek, melyet ő maga vezetett. Kíséretükben volt egy polgári ruhás csendőr őrmester, akit a Szálasi-kormány állandóan Lakatos mellé osztott be, mint mondták, „személyes biztonságának” őrizetére. Lakatos vezérezredest csak hírből ismertem, mindenki, aki vele szolgálatban és azon kívül összejött, csak elismerőleg nyilatkozott róla; mi is azt a benyomást kaptuk rövid együttlétünk alatt, hogy rendkívül rokonszenves, komoly ember, és őszintén megsajnáljuk, hogy a Kormányzó érthetetlen és katasztrofális október 15-i nyilatkozata előtt nem hallgatott reá és komoly minisztertársaira.

Igen örültünk Lakatosék látogatásának, legalább valakivel elbeszélgethettünk, s nem tipródtunk folyton eltávozásunk és csomagolásunk kérdéseiben, reménység és kétségek között. Uzsonna után Lakatos Géza azt mondja, egy kérése lenne. Amikor a Szálasi-féle hatalomátvétel, 1944. október 15-én megtörtént, őt és minisztertársait is természetesen azonnal elmozdították, sőt ha nem családod, talán egy időre le is tartóztatták. Egy bizottság előtt kellett neki is vallomást tenni minisztériumának ténykedéseiről a kormányzói puccs előtt. Egy hosszú memorandumban vázolta a két tragikus nap eseményeit, és ezt az írást magával hozva most arra kért minket, felolvashatná-e azt nekünk, mert igen érdekelné, hogy mi, akik az eseményeken kívül állottunk s csak a nyilas újságokból és rádióból hallhattuk e napok lefolyását, az ő előadása után miképpen ítéljük meg kormánya szerepét. Igazán megisztelő kérelem volt, hiszen nem mindennapi dolog egy ilyen magas állású államférfi feljegyzéseit első kézből hallani. Igen nagy örömmel ültünk le kényelmes karosszékeinkbe, és feszült figyelemmel hallgattuk előadását, hiszen majdnem minden szereplőt személyesen, közelebről, távolabbról ismertünk is. Lakatos érdekesítő előadása vacsoráig tartott, és szomorúan állapíthattuk meg abból, hogy milyen halálos végpusztulásba döntötte a szerencsétlen kormányzó országunkat, amikor nem hallgatva minisztereire, azok háta megett, testőrparancsnokával, a kabinetiroda főnökével és a rádió igazgatójával puccszerűen ugrott ki a német szövetségből, s átadta a hatalmat a nyilasoknak, akik a fanatikus Szálasival élükön, végsőig ki akartak tartani, amikor pedig már maguk a józan németek is torkig voltak Hitler uralmával, és a feltartóztatathatlan gyászos befejezést előre látták. Lakatos kormánya szintén azon fáradozott, hogy kellő pillanatban letegye a fegyvert, a reménytelen harcot beszüntesse, mielőtt az egész ország hadszíntérré válva tönkremegy, és megfelelő pillanatban és módon értésére adja a németeknek, hogy kilép a szövetségből, de a Kormányzó környezetének már nem volt nyugta. Előfordult tehát az a világtörténelemben talán páratlan eset, hogy egy államfő a saját minisztériuma ellen irányuló puccsot indít és átadja az uralmat egy olyan államvezetésnek, amely azután az egész országot, nemzetet végromlásba vitte. Ha hallgat Lakatosékra, akkor – bár az oroszok éppúgy előzönlöttek volna egész Magyarországot, mint a veszített háború után –, de megmaradt volna Budapest összes hídja, a fővárost nem döntötte volna egy több hónapos kemény ostrom és bombázás porba, úgyszintén megmaradt volna legalább a Dunántúl összes hídja, városa és a Balaton vidéke, s a Pilis hegyvidéke nem lett volna hetekig tartó állandó harcok színtere. Igaz ugyan, hogy a németek – ha őket cserben hagyjuk – feldühödve talán kivonulásuk közben végigdüljék a Dunántúl nagy részét, de ez a baj kisebb lett volna, mint a még hónapokig tartó reménytelen harc pusztítása. A békekötésben pedig úgy szerepelhettünk volna, mint Románia vagy Finnország, azaz olyan hadviselő felek, amelyek nem harcoltak végsőig az orosz–angolszász hatalmak ellen, tehát sokkal enyhébb feltételekkel kötöttek volna velünk békét. Igen érdekes volt Lakatos előadásának az a része is, amelyben személyes tapasztalatait mondta el a Kormányzó családja, környezete körül személyesen megfigyelt eseményekről. Jellemző, hogy Lakatos a kiugrásról csak a rádióból értesült, és véletlenül éppen Weesenmayer német nagykövet szobájában, vele tárgyalva. Képzeltető meglepetése, amíg Lakatos megmagyarázta a követnek,

A Donnál azonban nem harcolt. (A „győztes” jelző használata pedig a doni harcokkal összekapcsolva szinte érthetetlen, hacsak nem ironia akar lenni.)

³² Helyesebben a Móri-árkot, azaz a Bakonyt a Vértestől elválasztó völgyet. A szovjeteket azonban január 1-jére virradóra sikerült visszaverni, a Móri átjárón így ekkor még nem jutottak át.

³³ Lakatos Géza visszaemlékezéseiben nem említi Markóéknál tett látogatásukat, de a körülményeket hasonlóan adja elő. Lásd *Lakatos Géza: Ahogyan én láttam. A jegyzeteket és az utószót Szakály Sándor írta.* (Extra Hungariam.) Budapest, 1992. 200. o.

hogy ez neki a legnagyobb meglepetés, mert pár órával ezelőtt a Kormányzóval tárgyalt, s neki erről a szándékaról nem tett említést.³⁴

Kedélyes vacsora után leültünk bridzsezni, hogy bevárjuk Sylvester éjjelét, amikorra volt jelezve Hitler beszéde. Éjfélkor csakugyan felhangzott Hitler ismert, rekedt hangú és nagyon idegesen kiabáló szövege. De pár perc múlva már más dolog felé fordult a figyelmünk. Győr felől a szokásos éjjeli légi bombázás harcizaja hallatszott, a már szintén naponként megismétlődő Sztálin-gyertyázó fényekkel. De az ablakhoz érve megdöbbenve láttuk, hogy nem csak Győr felől hallatszik a bombázás zaja és látszik a kivilágítás, hanem már körülöttünk minden oldalon zúgott a bomba és világos lett az égbolt. A soproni útvonal mentén Rábapatoná, Enese, Kóny, a bécsi vonal mentén Börcs, Abda, Öttevény felől, mindenünnen hallatszott és látszott egy éjjeli támadás jele. Kirohantunk a kertbe. Körülöttünk szinte nappali világosság, és az egész horizont köröskörül zúgott a bombák, aknavetők hangjától. Tehát úgy látszik bekövetkezett az, amire a győri parancsnok Lakatost figyelmeztette, hogy ti. az oroszok behantak Győrbe, sőt már ezen túl mindkét fővonalon, Bécs és Sopron felé továbbásguldottak. Mi tehát Dénesházán már bent voltunk a zsákban, az ellenség már a hátunk mögötti falukat is megszállotta. Lakatos gyorsan határozott. Ha ez csakugyan így van, akkor még talán ha azonnal indul, éjjel valahogy esetleg mellékutakon átbújik valahogy Sopronig s onnan tovább nyugat felé. Ellenben megvárja a reggelt, az országutakon már mindenütt orosz hadoszlopok hömpölyögnek az osztrák–német határ felé, s az utakat lezárják. Azonnal felköltötte a csendőr őrmestér, visszapakoltak autójukba, s hajnali 2 órakor elbúcsúztak tőlünk. A keményre fagyott föld és a ragyogó holdtölte lehetővé tette az autóval való éjjeli utat, s reflektorai fényén láttuk, hogy az országútra kikanyarodva gyorsan gurultak Sopron felé. A bombázás, világítás éjjel 1 óra után megszűnt, s mi magunkra maradva, síró személyzetünket vigasztalva nagyon vegyes érzelmekkel tértünk nyugovóra.

Amikor Lakatosék kigördültek udvarunkról, Ilusom nyakamba borult, s egymást szorosan átkarolva megfogadtuk, hogy egy percre sem hagyjuk el egymást, utolsó leheletig kirtartunk egymás védelmében, s ha az oroszok holnap ránk törnek, Ilushoz hozzányúlunk, vagy engem el akarnak hurcolni, akkor fegyverrel ellenállunk. Két pisztolyom volt, Ilus is tudott bánni azokkal. Ma az események utáni nyugodt légkörben talán túl romantikus és hangzatos frázisnak tűnik fel ez a fogadkozás, de őszintén mondom, hogy mi ezt akkor véres komolysággal elhatároztuk és meg is tettük volna. Így legalább az oroszok ott azonnal lelőnek, s mi ott pusztulunk el felgyújtott kastélyunk küszöbén, mint a magyar úgy sok ezer áldozatának egyike. Mindennel leszámoltunk, és teljesen higgadtan vártuk sorsunk beteljesedését. Ekkor különösen és azután további kalandos életünk számtalan mozzanatánál láttam, hogy milyen hatalmas lelkierő van Ilusomban, és hogy milyen mélységes szeretet és bizalom fűz össze bennünket.

Éjjel keveset aludtam, s mihelyt reggel 8 óra körül világosodni kezdett, rohantam triaderemmel³⁵ az ablakhoz, hogy megfigyeljem a soproni országút forgalmát. Nagy csodálkozással semmit sem láttam. Az országút üres volt, még csak menekültek szekerei sem gurultak azon nyugat felé. Hiszen ha az oroszok éjjel már itt túlhaladtak, csapatoknak, vonatoszlopoknak kellene vonulni Sopron felé! Mindenütt mély csend honolt. Odahívom ügyes szobalányunkat: „Bözsi, lenne bátorságod biciklin bejutni Patonára? Ne az országúton menj, hanem a Poszogó-dombon, azután a csatorna mentén mellékúton próbálj bejutni a faluba, s kérdezd meg a főjegyző urat,³⁶ hogy mi a helyzet, vannak-e oroszok a faluban, s mi volt az éjjeli láрма és világítás oka?” – Bözsi kézséggel vállalkozott. Nekem pedig, eszembe jutott Tristan első szava, amikor súlyosan sebesülten [a] betegágyon felébred: „Der öde Tag zum letztenmal.”³⁷ Bizony, ha az oroszok már a faluban vannak, pár óra múlva biztosan ide is lejutnak, s akkor végünk van. Nincs több probléma életünkben.

³⁴ Lakatos emlékirataiban nem pontosan így adja elő az eseményt: uo. 166–167. o.

³⁵ Látcső.

³⁶ Hámory Rezső (1889–?), Rábapatoná nagyközség győri születésű főjegyzője. Nevét 1933-ban Hotarekről magyarosította. (Burdán Imre helytörténész szíves közlése.)

³⁷ Richard Wagner: Trisztán és Izolda (Tristan und Isolde) c. operájából, Markó azonban elvétí a jelenetet, e mondat ugyanis nem a jelzett helyen, hanem a II. felvonás 3. jelenetének elején hangzik el. Ábrányi Emil fordításában: „Sívár napom – mindjárt lejár!” Jolsvai Nándor újabb fordítása: „Utolszor törzs reánk, Napfény.”

Bözsi a déli órákban nevetve tért vissza. Hámory főjegyző üzeni, hogy nincs semmi baj. Az éjjeli láрма oka pedig az, hogy a németek szokásuk szerint az évet lövöldözéssel, kivilágítással szokták elbúcsúztatni! Hát ilyen hülyeség! Ha ezt előre tudatják a lakossággal, nem történik semmi, így azonban az összes falu, ahol német katonaság volt beszállásolva felriadt, óriási kavarodásban és félelemmel várta a harcot, mert úgy, mint mi, szintén joggal hihették az oroszok betörését!

1945. január 1-jén folytattuk előkészületeinket a távozásra. Hiszen Stemmertől kedvező választ kaptunk, kocsijai egy-két nap múlva itt lehetnek. Délben egy autó gurult be udvarunkba. Galánffy György huszár százados feleségével, Lakatos volt parancsőrtszije kereste őt nálunk.³⁸ Ott tartottuk őket. Másnap, január 2-án ebéd után rohan be Bözsi, hogy egy tábornok érkezett. Kimegyek, hát egy autóból kiszáll Stemmer Laci, Irénke és két unokája. Nagy örömmel fogadtuk őket, igen kedves volt, hogy rövid üzenetemre személyesen jöttek megnézni, miképpen lehetnek segítségünkre. Laci ígérte, hogy 5-én délelőtt itt lesz értünk két kétfogatú szekér, s azokra felpakolva menjünk Beledre (Sopron megye), szobáról gondoskodni fognak.

Végtelenül megnyugodva ültünk le magunkra maradvávacsoránkhöz. Most már vége a tépelődésnek, sorsunk eldőlt. Másnap, 3-án átkocsiztunk Oszhelyre, hogy Lászlóffyékkel megbeszéljük a még elintézendő dolgainkat. Lászlóffy unokafivére, Stolnicki Aladár ny. huszár őrnagy, aki Pestről kibombázva már régóta lakott náluk Oszhelyen és segített nekik a gazdaságban, készségesen vállalkozott arra, hogy két-három naponként Dénesházára átlovagol és utána néz mindennek. Lászlóffy Aladárnak pedig írásbeli meghatalmazást adtunk, hogy távollétünkben minden gazdasági ügyben teljes joggal intézkedhessék helyettünk.

Január 4-én délben egy magyar aknavető-tüzérüteg érkezett a pusztára, Berky főhadnagy vezetésével. Örömmel hallottuk, hogy csak egy éjjelre kérnek szállást, másnap reggel továbbmennek. Berkyt és zászlószám vacsorára is meghívtuk, egyik szobánkban pedig őt tartalékos hadapródjának csináltattunk szalmán szállást. Mind igen rendes emberek voltak, Berky főhadnagy komoly, fegyelmezett tiszt benyomását keltette, aki társaságát kifogástalan rendben tartotta.

5-én reggel jelen voltam elvonulásuknál, délelőtt megérkeztek Laci kocsijai egy honvéd őrzető vezetésével. Jó állapotban lévő lovak, rendes, erős szekerek öreg népfelkelő honvéd kocsisokkal. Az egész napot azzal töltöttük, hogy két kocsira rudakkal, pokrócokkal, ponyvával zárt fedeleket építettünk s felraktuk poggyászunkat. Ilusom hihetetlen előrelátással és ügyes gyakorlati érzéssel annyi mindent válogatott össze, hogyha itthon mindenünk elpusztulna, még akkor sem szenvednénk hiányt, ha mindazt, amit a két kocsira felmálháztunk, valóban haza tudjuk hozni. Őt-hat ládában, kosárban ruhák, mindenféle ág-, fehér- és asztalneműk, porcelán, evőeszköz, egy összecusukható tábori ág, matracok, paplan, pokrócok, könyvek, összes fontos iratunk, okmányaink, telekkönyvi kivonatok, kataszteri térkép, Dénesháza birtokára vonatkozó okmányok, keresztlevelek, műveimnek egy-két példánya, konyhaedények stb., mind helyet kaptak. Azután annyi élelmiszer, hogy ha sehol sem kapnánk enni, legalább két-három hétre el voltunk látva mindennel. Egy-két zsák liszt, két bödön zsír, füstölt húsok, szalonnák, sonka, zsírba fagyasztva három-négy sült kacska, tyúk stb., azután dzsemek, savanyúságok és egy zsák krumpli jött velünk. A csomagok zömét egy kocsira raktuk, a másik kocsin pedig kényelmes ülőhelyet készítettünk matracokból támlával magunknak és egy külön kis kosárban, kezünk ügyében két napra való élelem magunknak, a három honvédnek és hűségese, okos kis fehér magyar puli kutyanaknak, Boncosnak, akit – bár én elleneztem, mert féltem, hogy kellemetlenséget és akadályt okozhat bizonytalan vándorlásunk alatt – Ilus határozott kívánságára magunkkal vittünk. Itt említem meg, hogy bár ebben az ügyben többször nekem volt azután igazam, Boncos mégis annyi örömet és szórakozást okozott és megható hűségével annyi kedves perccel gazdagította kalandos életünket, hogy végül én is örültem, hogy Ilusomnak ezt a kívánságát teljesítettem. Boncos egész vándorlásunk alatt velünk volt, és szerencsésen haza is hoztuk.

1945. január 6-án, szombaton, Vízkereszt ünnepén reggel átjöttek Oszhelyről Stolnicki Aladár és Lászlóffy Elsie üres kocsikkal, azokra raktuk azt a pár ládát, értékes bútor, perza szőnyeget, aminek őrzését ők vállalták, és átadtam nekik két lovunkat, kocsinkat a megmaradt takarmánykészlettel. Bérllőnk, Szalay családja megkezdte kastélyba való felköltözését. A kastély többi részében egy szobát, a volt vendégszobát lezártuk, abba zsúfoltuk össze az ott hagyott értékeesebb dolgainkat,

³⁸ Galánffy György (1904–1989) százados 1944. október végén még a nyilasok foglya volt, Lakatos Géza minisztertertsái mellett az ő szabadon bocsátásáért is szót emelt: lásd a 33. jegyzetben hivatkozott munkát, 194. o.

porcelánt, edényeket stb., a nagy ebédlőt, a szalont és Ilus szobáját pedig ágyakkal, díványokkal, üres szekrényekkel, asztalokkal, székekkel úgy rendeztük be, hogy a várható katonai beszállásnak legyen helye.

Azután még egyszer végigsétáltunk a kertben már 1931 óta tőlünk ültetett 41 hársfából álló fasoron, minden szobától elbúcsúztunk és az oszthelyiektől, Szalayéktól, Bognár Ferenc kertészünktől búcsút véve Isten nevében felkapaszkodtunk kocsinkra. Szalayék igen ígérték, hogy legyünk nyugodtak, ők mindenre vigyázni fognak. Akkor ezt a fogadkozást elhittük, a valóságban azonban nagyon csalódtunk bennük, a kastélynak a csöcselékektől való kifosztásánál ők jártak elől jó példával, és hazatérésünk után Szalay aljas módon károsított meg minket a bérletszámolásnál.

Délelőtt tíz órakerényelmesen elhelyezkedtünk, Boncos Ilus lábainál. Intettem az első kocsin ülő vezetőnek: „Indulhatunk!”

Dénesházánk a háború előtti békés években

I.

BELED

1945. január 7 – március 26.

Kigördültünk kertünk ajtaján. Ettől a perctől féltém, mert azt hittem, hogy Ilusomat nagyon meg fogja rendíteni az, hogy most itt hagyva gyönyörű otthonunkat, amelyhez különösen őt annyi sok szép, családi emléken kívül az is erős szálakkal fűzi, hogy 1931 óta, amikor a nővérek közt a természetbeni osztály megtörtént, nagy szeretettel és gondoskodással rendezte be és szerelte fel ezt a kényelmes öreg kúriát, és ott gyönyörű otthonot teremtett nekünk, és most kilendülünk a bizonytalan jövőbe, s azt sem tudjuk pl., hogy ma hol fogjuk a fejünket éjjelre lehajtani. Előttünk áll egy bizonytalan cigányélet. Már mindketten olyan korban vagyunk, amikor ilyen kalandokra rendes körülmények közt már nem igen vállalkozik az ember, de hát e felfordult világban senki sem tehetette egyelőre azt, amit szeretett volna tenni; tehetetlen porszemek lettünk a világfelfordulás viharában. Aggodalmam felesleges volt. Ilus kezeit összekulcsolva imádkozott pár percig, azután, amikor a szérűskert szélén álló régi kereszt mellett elhaladtunk, hozzám fordult, megcsókolt és ezt mondta: „Árpikám! Ne búsuljon, ne aggódjék. A jó Isten eddig mindig megsegített, ezután sem fog elhagyni. Majd jóra fordul minden, én bízom abban, hogy szerencsésen visszatérünk ide!” Egy pillanat alatt eloszlottak a gond fellegei fejem felől, most már én is bíztam a jövőnkben és ismét meggyőződhet-

tem arról, hogy Ilusom a szónak legszebb és legszorosabb értelmében hűséges élettársam, bajban támogatóm, közös bajban pedig zűgölődés nélküli bajtársam lesz. Pedig szegénykének helyzete azért sem volt könnyű, mert az 1943-ban végzett súlyos epeműtét után még sokáig kíméltre, diétás ételmezésre, izgalom nélküli életre lett volna szüksége, és most e helyett belesodródunk a lehető legzavarosabb háborús életbe. De lelki nemessége és hihetetlen lelkierője, hozzám való szeretete és ragaszkodása megadta neki az erőt ahhoz, hogy a valóban bekövetkezett bajokat kiegyensúlyozott nyugalommal viselhette.

Dénesháza képe távozásunk napján, 1945

Amikor kb. egy negyedórai, lépésben való kocogás után kifordultunk a soproni betonútra, csodálatosképpen mindketten jókedvvel mosolyogtunk, és valahogy – bár ez az adott helyzetben nagyon furcsán hangzik – nevetve élveztük a szokatlan kocsikázást. Elemlegettük, hogy letettük vállainkról a nagy terhet, szegény Emmiék viszonylag a legjobb helyen vannak, Sándor is hazaérkezett családjához, nekünk pedig most már nincs gondunk, mint végre sok hónapi zaklatott élet után, magunkkal törődni. Tudtuk, hogy Beleden Stemmerék körében jó helyen leszünk, és reméltük, hogy Dénesháza Lászlóffyék felügyeletével talán nem pusztul el, míg ismét visszatérünk.

Enesén betértünk egy percre Kesserű Pistáékhoz, e vidéken legjobb barátainkhoz. Ők is már csomagoltak, mert a december 22-iki bombázásnál egyik istállójukat, kukoricagórójukat telitalálat érte, a kastély körül 6 bomba zuhant és összes ablakaik, ajtóik kiszakadtak. Egyelőre Szombathelyre készültek Pista feleségének, Gerő Micinek fivéréhez. Így hát megbeszéltük, hogy Beleden közel lévén egymáshoz, tartunk összeköttetést, és ha a sors úgy fordul, esetleg együtt vándorolunk tovább.

Enese után az eddig hideg, ködös idő hatalmas hóviharrá alakult át. De jól megépített, fedett kocsinkban nem szenvedtünk ettől, csak el tudtuk képzelni, hogy milyen lehetett déd- és ükszüleink utazása, amikor hasonló járműveken tudtak csak közlekedni. Déli 12 óra körül értünk Csornára, az utat ügetésben, tehát gyorsan tettük meg, (lovainkat bőségesen elláttam zabbal előzőleg). Ott egy óra pihenőt tartottunk, hogy a lovakat megetessék. Kocsisaink a korcsmába mentek melegedni, mi azonban nem akartunk kimászni jól körülbástyázott meleg fészünkéből és a kocsiban ettük meg a szalonnából, kolbászból, süteményből és jó rozsnyói szilvóriumból álló tábori ebédünket. A hóvihár még mindig tombolt, ezért elfogadtam az örvezető javaslatát, hogy ezen a napon már csak Jobaházáig menjünk, mert ott már a Laci parancsnoksága alá tartozó vonatosztály egy csoportja van beszállásolva, ahová a mi szekereink is tartoznak. Délután 3 óra tájban értünk oda, ahol a vonatcsoport parancsnoka, Fehér zászlós már tudott érkezésünkről és kedvesen fogadott. Külön szobát nem tudott nekünk szerezni, mert a falu tele volt katonasággal, ezért felajánlotta, hogy töltsük az éjszakát vele együtt az ő lakásában, amely Koczor József evangélikus tanítóék kényelmes házának ebédlője volt. Köszönettel elfogadtuk, a Koczor házaspár rendkívül szívélyesen volt segítségünkre, azonnal forró kávét, kalácsot hoztak. Ilus számára egy ágyat toltak a szobába, nekem is szereztek valahonnan egy táborigyűrt szalmazsákkal. Fehér zászlós menyasszonya édesanyjával előtte való napon érkezett szintén Jobaházára, este tehát finom vacsorára voltunk hivatalosak, Koczorékkal együtt. Szekereink az udvaron álltak. Aggódunk nem kellett, mert az épületben volt az osztag élelmiszerraktára, s előtte éjjel-nappal őr állott, tehát szekereinkre is vigyázott.

Elég jól aludtunk, Koczorné reggel finom reggelit adott, azután 8 órakor ismét felkászálódunk kocsinkra. Éjjel olyan hatalmas hótömeg zuhant alá, hogy kocsinkat ásóval kellett kiánsni és utat lapátolni az udvaron keresztül az orszáig. Az őrzető azt mondta, hogy az utat innen Beledre jól ismeri, s számításom szerint kétórás kocsikázás után már oda kellett érnünk. Dél előtt 10 óra felé, még mindig úton voltunk, ami nekem gyanúsnak tűnően fel, megállítottam a kocsinkat, s térképemből megállapítottam, hogy a derék őrzető elvettette az irányt és ahelyett, hogy egyenesen déli irányban Szilsárkányon át vezetett volna Beled felé, ettől derékszögben nyugat felé fordulva mentünk, s most már Kapuvár alá érkeztünk. Nagy vargabetűvel rátérve a helyes útra, ilyformán csak a déli órákban értünk meg mindig szakadó hóviharban Beledre, ahol az egész Stemmer család meleg szeretettel fogadott (január 7.). Az a lakás azonban, amit az ottani katonai parancsnokság nekünk kiutalt, semmiképpen nem volt megfelelő. Egy teljesen üres, piszkos udvari helyiség, amiről kiderült, hogy azt a faluban letelepedett német repülőosztag már műhely céljára lefoglalta. Visszamentünk Stemmerékhez, s Laci felajánlotta, hogy addig, amíg szobát kapunk, költözünk be irodájába, ott van egy dívány, a magunkkal hozott ágat felállítva meglehetősen pár napig. Így is történt.

Stemmerék egy szép villaszerű házban laktak, s ott voltak a 204. munkadandár-parancsnokság irodái is. A ház egy Politzer nevű, a nyilasoktól elhurcolt zsidó orvosé volt.³⁹ Egyik szoba Laci irodája, a másikban dolgozott a dandár vezérkari főnöke (az egyszerűség kedvéért ezentúl röviden segéd tisztnek mondom, mert hiszen egy ilyen rögtönzött munkasalakulatnál nem volt vezérkar), M. Gy. őrnagy⁴⁰ és felesége, aki a parancsnokság gépirónói szolgálatát látta el. A középső szobában lakott Laci és Irénke, és itt étkeztünk, a sarokszobában pedig Irén első házasságából való leánya, Kazinczy Klára gyermekeivel. Vele volt első házasságából való fia, Tóth Bandi, akkor 15–16 éves rokonszenves, ügyes gyerek, aki szintén az irodában végzett rajzoló és telefonkezelői szolgálatot és második házasságából való két gyermeke, Komlóssy Évi (szegény gyermekparalízis után nyomorék) és Pisti. Férjéről, Komlóssy Andor alezredestől már egy év óta nincs híre, úgy tudják, hogy az orosz fronton mint zászlóaljparancsnok vagy elesett vagy súlyosan sebesülve került az oroszok kezébe.⁴¹ Klári is a dandárirodában dolgozott, s így a gyerekek gondozása szegény Irénke nyakába szakadt, aki akkor még nem is sejtette, hogy ezzel milyen mártírsorsot vett nyakába. A dandár többi irodája, gazdasági hivatala stb. a szomszéd házban működött. A tiszt étkelő pár nappal előbb lépett üzembe, egyelőre a Laciék szobája előtti tágas előszobában étkezett az a 15–20 tiszt és tisztjelölt, akik a csak pár hónap előtt felállított dandárparancsnokságnál szolgáltak.

Az egész alakulat a selejtes tiszt és legénységi személyekből sebtiben összeállított alakulat minden bajának kórképet mutatta. M. őrnagy és egy-két tényleges tiszt a dandárhoz tartozó két munkásezrednél, amelyek a Rába vonalán, Ikrénytől, egészen a Vas megyében, Vágig⁴² terjedő szakaszon voltak szétszórva, más volt az egész dandár tényleges tiszt állománya. A nem ténylegesek közt volt egy pár nagyon értékes, rokonszenves idősebb tiszt, ezekkel hamar megtaláltuk a baráti kapcsolatot, de legtöbbjük bizonytalan származású és múltú, a Szalasi-kormány alatt szóhoz és hatalomhoz jutott, részben kalandor típusú, gyenge jellemű tiszt volt, akikkel Lacinak igen sok baja volt. A legénység jórészt öregebb népfelkelőkből, segédszolgálatos emberekből állott, volt köztük néhány derék magyar paraszt, de a hangadó altisztek stb. a városi sofőr, szerelő, gyármunkás mentalitású, amint később sajnálattal tapasztaltuk, destruktív gondolkodású körökből származott.

Délután hevenyészve berendezkedtünk Laci irodájában, s azután velük jól elbeszélgetve, brdzseve töltöttük el az estét. Laci azonnal utasította a parancsnoksághoz tartozó törzsszakasz egyik zászlósát, hogy igyekezzék nekünk mielőbb megfelelő lakást szerezni, s másnap, hétfőn reggel mi is nyakunkba vettük a községet. Egy házban, ahol a dandárhoz tartozó hadbiztos lakott, aki karácsony előtt családjához ment szabadságra Budapestre, és onnan már nem térhetett vissza, lett

³⁹ Politzer István dr. nem tért haza Auschwitzból.

⁴⁰ Egyike annak a két tisztnek, akikről Markó oly negatív véleménnyel volt, hogy nevüket sem örököltette meg. Lásd az *Előszó*ban tett kijelentését, és az ahhoz fűzött 12. lábjegyzetet.

⁴¹ Komlóssy Andor (1899–1944?) alezredes (aki egyébként az András és Endre keresztnévet is használta), a sepsiszentgyörgyi 57/1. zászlóalj parancsnokaként vett részt az 1. hadsereg 1944. évi kárpátoki hadműveleteiben. Július 18-án Ostromeczernónál vesztett nyoma. Lásd *Berekméri Árpád-Róbert*: Fegyver alatt. A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály tisztkara. 1940–1945. Marosvásárhely, 2008. 165. o. Gyermekei: Komlóssy Éva (1936–1982) és István (1939–2006).

⁴² Vág község Vas vármegye határán, de még Sopron vármegyében volt (ma Győr-Moson-Sopron megye).

is volna egy kedves öreg gazdaházaspárnál szoba, de ez olyan kicsi volt, hogy holmiinkkal nem fértünk volna be. Lefoglaltuk feltételeesen, ha jobbat nem kapunk.

Belednek ugyanannyi lakosa volt, mint Rábapatonának, kb. 3000 lélek, de a község jellege egészen más. Patona kifejezetten paraszt-gazdálkodó község, Beled ellenben egy gazdag vidék falusi kereskedelmi és gazdasági központja. Közvetlenül körülötte alig pár kilométerre négy község volt, földjeik sokkal jobbak, mint a mieink. A község voltaképpen egy széles, két km hosszú utcából áll, néhány rövid mellékutcával. Nem falu, inkább régi mezővárosi benyomást kelt, szép, rendes, kényelmes házaival, villanyvilágítással. Majdnem minden második házban üzlet, azután emeletes szálloda, kaszinó, kávéház, borbélyüzletek, sok iparos, gabonaraktár, olajútó stb., szóval egy lüktető életű helység a Győrt Szombathellyel összekötő útvonalon. Vasúti állomás, fürdő a falu mellett folyó Kis-Rábában stb. A lakosság fele katolikus, fele evangélikus vallású, mindkét felekezetnek van szép temploma, békességben élnek egymással. A község közepén egy szép modern kastély, a Barthodeiszky családé, kicsi, de hatalmas fákkal bíró parkkal. Ezen a helyen állott azelőtt Esterházy Antal gróf kuruc tábornagy kastélya.⁴³

Lakáskeresés közben a katolikus templom előtt járva láttuk a plébánost hazamenni. Megállítottuk, bemutatkoztunk s kérdeztük, nincs-e véletlenül nála hely? Minden szobája el volt már foglalva, de nagyon kedves, előzékeny modorával ígérte támogatását, s amikor nevemet hallotta, azonnal megemlítette, hogy könyveimet ismeri, sőt egyik-másika meg is van nála könyvtárában. Így azután megvolt a közelebbi kapcsolatunk vele, és mondhatom, hogy háromhónapi beledi tartózkodásunk alatt igen összeemelegedtünk, és ma is szeretettel ápolom ennek a művelt, kedves embernek, Sütő István esperes-plébánosnak⁴⁴ barátságát. Prédikációi igen tartalmas, magas színvonalú fejtegetések voltak, úgyhogy Ilusomnak, aki egész életében hívő lélek és szorgalmas templomjáró volt, a beledi templom igen nagy lelki felüdülést szerzett. Én pedig nagyon örültem, hogy nekem is van templomom, egy 1929-ben épült hangulatos Istenháza, és minden Istentiszteleten részt vettem. A lelkész, Puskás nagytiszteletű, akkor nem működött, mert a nyilas kormány félzsídó származása miatt felfüggesztette. De helyette egy, az Alföldről menekült fiatal, beledi születésű lelkész, Pálffy János prédikált igen okosan.⁴⁵

Hétfőn Stemmerrel és a hadbiztosi szolgálatot ellátó Lányi István gazdászati századossal együtt megtárgyaltuk az én szolgálati viszonyomat. Nem akartam, hogy mint szolgálatra jelentkezőt a tényleges szolgálatba felvegyenek. Ettől jó előérzettel fáztam, mert úgy éreztem, hogy ha a háború lezajlik, sokkal könnyebb lesz az igazolásom stb., ha csupán mint otthonról távozni kényszerült régi nyugdíjas csatlakozom hozzájuk, e nem fegyveres alakulathoz. Megjegyzem, hogy elgondolásom helyes volt. Hazatértünk után minden személyi ügyem (a honvédséggel, rendőrséggel, nyugdíjjal, igazolással kapcsolatban) simábban ment, mint azoké a nyugdíjasoké, akik tényleges szolgálatra önként jelentkezve, katonai zárt kötelék tagjaiként tértek nyugatról haza. Azt a megoldást eszeltük ki, hogy Stemmer engem mint jelenleg Beleden lakó nyugdíjast kisebb irodai szolgálatokra a parancsnokságnál igénybe vesz. Fizetést, tiszteletdíjat nem fogadok el, ellenszolgáltatásként megengedi, hogy a tisztai étkezdében és egyéb jóléti intézményekben (orvos, fuvar, tüzelő, beszerzések stb.) részesedhessünk. Ez volt nekem a legfontosabb, mert így Ilusomnak az utóbbi hat [hét vagy hónap⁴⁶] zaklatott dénesházi élet és házvezetés után, most legalább nincs gondja beszerzéssel, főzéssel, és olcsón élünk. Igaz ugyan, hogy neki diétás kosztra volt szüksége, s ezt a kivételezést egy rögtönzött tömegkosztnál még úgysem kívánhattuk, ha megfizetjük. De ezen könnyű volt segíteni. Az étkezde szakácsa, egy Winkler nevű ember – aki civilben a szerencsi cukorgyár cukrászüzemé-

⁴³ Bár Beleden valóban jelentős birtokokkal rendelkezett az Esterházy család, Antal kuruc tábornagy idejében még nem állt itt kastély. Az Esterházy grófok csak a XVIII. század második felében emeltek itt tisztartói majorházat. A Barthodeiszky-kastély ennek helyén épült fel az 1880-as évek végétől a lipcsei születésű Ludwig Schöne tervei szerint. Ma Beled város helytörténeti gyűjteményének és a fogyatékos gyermekek iskolájának ad otthont.

⁴⁴ Sütő István 1924-től 1954. évi haláláig állt a beledi római katolikus plébánia élén.

⁴⁵ Puskás Jenő (1899–1971) evangélikus lelkész – édesanyja, Berger Ilona származása miatti – felfüggesztését, elmozdítását az egyházközségi iratok és a hívek emlékei nem erősítik meg. A lelkész Győrben élő leánya, Somos Gyuláné (1929) közlése szerint a családot a nyilasok valóban zaklatták, de felfüggesztéséről, az istentiszteletek tartásának megakadályozásáról ő sem tud. – A Markó által említett Pálffy János helyesen Pálffy Miklós (1911–1972) vagy Mihály lehetett, mindketten beledi születésű evangélikus lelkészek.

⁴⁶ Itt egy szó kimaradt a gépiratból.

ben dolgozott – bár a közízlésnek megfelelően elég paprikásan főzött, de alapjában ízletesen, főleg édes tésztái voltak kitűnőek. Ebédre mindig Stemmeréknél voltunk vacsorára, ha olyan étel volt, ismét odamentünk, egyébként pedig vagy csak magam mentem, vagy az én porciómat hazahozattuk. Ilus pedig otthon sütött, főzött magának valami megfelelőt. Ez könnyen volt lehetséges, mert a Lacitól megbízott zászlós már kedden jött azzal az örömhírrrel, hogy egy igen megfelelő szobát talált, a főutcán (Rákóczi út 89). Némethné, Berecz Izabella idősb, nyugalmazott evangélikus tanítónő⁴⁷ házában, ahonnan aznap fog egy ott lakó tiszt áthelyezés folytán kiköltözni. Egyúttal már hozta is az állomásparancsnokság lakáskiutaló engedélyét. Rögtön ebéd után siettünk a lakásba. Igen barátságos, szép házban volt az a kétablakos, utcai, tágas szoba rendes bútorral, plüssdívánnyal, egy ágygal, faragott ebédlőbútorral, hintaszékkel berendezve. A kredenc tele porcelánnal, egy könyvszekrényben a falusi intelligenciánál szokásos könyvekkel, Pallas lexikon, Jókai, Herczeg, Gárdonyi sorozatai stb., látszott az egészen, hogy a tulajdonos igen rendszerető asszony lehetett. N[émeth]né Berecz Izabella és a már évek óta nála szolgáló Mari, mindenes, Ostffyasszonyfáról,⁴⁸ kissé hidegen, bizalmatlansággal és kedvtelenül fogadtak. De már pár nap múlva a legszívélyesebb barátságban és kölcsönös megelégedés légkörében éltünk. Iza néni (vagy ahogy mi azután hívtuk, a Házinéni) őszintén bevallotta, hogy nagyon félt tőlünk, mert az elődünk egy komisz viselkedésű, követelőző és kellemetlen tiszt volt, attól féltek tehát, hogy most is olyat kapnak, pláne egy magasabb rangú tiszttól és feleségétől még jobban féltek. De azután a legszebb harmóniában éltünk, mert felismerték, mint az asszony pár nap múlva mondta, hogy „amolyan régi vágású, finom, előkelő, rendes úrinépek” vagyunk. Mi is igen megkedveltük a Házinénit és Marit. Az asszony kitűnő előadó-képességű, érdekes teremtés, aki nagyon zamatosan, jó dunántúli dialektusban tudott minket szórakoztatni régi falusi történetekkel. Mari pedig igen nagy kedvvel segített és ajánlkozott kiszolgálásunkra. Erre csak részben volt szükségünk, mert a törzsszakaszból mindig kaptam embert, aki a gorombább munkákat, mint faaprítást stb. elvégezze és mindennap elhozza az egy liter tejet, amit egy közeli gazdától szerzett nekünk a néni. Hosszabb ideig volt nálunk egy Lencse János nevű Veszprém megyei segédszolgálatos gazda, elég rendes ember, aki Stemmeréket is kiszolgált.

Szerdán reggel mindenestül behurcolkodtunk. Szőnyegeinket felraktuk, estére mindig felállítottuk az összecukható tábori ágyat, az élelmiszereket Házinéni két kamrájában, a többi, nem használt csomagot pedig felraktuk a padlásra, szóval berendezkedtünk olyan kényelmesen, ahogy csak lehetett, abban a reményben, hogy talán innen már nem is fog kelleni továbbmenni, hanem a háború befejezése után visszatérhetünk régi otthonunkba. Iza néni látva azt, hogy szerény és alkalmazkodó emberek vagyunk, felajánlotta konyháját is. Ezt a szívességet annyiban vettük igénybe, hogy Mari dagasztotta a sütőbe lisztünkől kenyérünket, a tejet felforraltta, és ha Ilus valamit akart készíteni, tejberizst, rántottát, vagy más diétás ételt, azt ott megcsinálhatta. De egyébként is kölcsönösen támogattuk egymást, vagy szereztünk egymásnak örömet. Ha náluk valami finom tészta, fánk stb. volt, Mari mindig áthozott belőle, Ilus meg viszont jó babkávával viszonozta, én pedig ha kellett, mindig tudtam egy-két embert kapni az öreg néni tüzelőjének aprítására.

Szóval, a jó Isten Beleden, mindjárt vándorlásunk első állomásán olyan körülmények közé helyezett, hogy az adott helyzetben jobbat nem kívánhattunk. Szegény jó Ilusom valósággal felüdült ebben a környezetben, és kipihenhetett az utolsó dénesházi hónapok válságait és gondjait. Itt igazán teljesen a maga kedvére élhetett, és gondot viselhetett egészségére. Szórakozása is megvolt. Laciéknál M. örnagyokkal, akik szintén jó bridzsezők voltak, kellemes kártyadélutánok és -esték, azután a Sütő esperesseli heti összejövetelek, a dandárnál beosztott kellemesebb idősebb tisztekkel és családjával való kölcsönös látogatások elég változatossá tették életünket.

A napunk így folyt le. Reggel 7 óra után jött Mari befűteni, hozta a meleg tejet és pirított kenyeret. Kávét magunk főztünk, s jól megreggeliztünk. Én azután bementem a parancsnoksághoz, hogy összeszedjem a dandár ezredeitől befutott jelentéseket az előző nap eseményeiről, és a dandárparancsnoksághoz érkezett fontosabb utasításokat, kiadott intézkedéseket néztem át. Ezalatt

⁴⁷ Berecz Izabella (1878–1968) korábban Ostffyasszonyfán volt tanítónő (ez megmagyarázza, hogy az alább említett Nagy Mária is Ostffyasszonyfáról származott), s ott lett 1911-ben Németh Sándor (1886–1967) kántortanító neje. Csak nyugdíjaként költözött haza Beledre, miközben férje Ostffyasszonyfán maradt.

⁴⁸ Nagy Mária (1917–1984), aki egy sokgyermekes család elárvult tagjaként Ostffyasszonyfán még mint gyermek került a tanító házaspárhoz. Később Berecz Izabella fiához, Németh Endréhez (1912–1995) ment feleségül. (A családi adatok leányuktól, Szalay Józsefné Németh Ceciliától származnak.)

Ilus kitakarította és rendbe hozta szobánkat. Az irodából hazaérve leültem összeállítani a dandárparancsnokság naplóját az előző nap történetéről, s végeztem egyéb esetleg felmerült írásbeli munkáimat. Ilus azalatt mellettem kézimunkázott, vagy háziaskodott. Délfelé, ha száraz idő volt, sétálni mentünk, azután ebédre Stemmerékhez. Délután szieszta, pasziánszrakás, néha kettesben kártyázás (kaszinó vagy preferansz⁴⁹), levélírás. Estefelé látogatások vagy hozzánk jöttek. Sütő esperessel úgy voltunk, hogy hetenként egyszer ő jött át du. 4–6-ig hozzánk feketére, egyszer pedig mi mentünk át hozzá, amikor kitűnő Szent György-hegyi (balatoni) borral és süteménnyel vendégelt meg. Ezeket a délutánokat nagyon szerettük, mert Sütővel, aki nagyon olvasott, széles látókörű, kedves ember, igen jól és érdekesen el lehetett beszélgetni. Nagy történelmi tudása és érdeklődése miatt pedig igen sok közös témánk volt, s annyira összemeglegettünk, hogy barátságát még ma is melegen ápolom, és évente többször is meglátogatom őt pár napra Beleden, amikor természetesen a Házinéniknél és töltök kedves órákat.

Beled tele volt katonasággal. Ott volt egy repülőhadosztály parancsnoksága, Szirmay Aladár vezérőrnagy, tehát Stemmer előtt, aki nyugdíjból aktív hadiszolgálatra behívott tábornok volt csupán, ő volt a katonai állomásparancsnok, ami többször a mi (a munkadandár-parancsnokság) hátrányunkra volt, mert természetesen a legjobb szállásokat stb. a repülőknél tartották fenn.⁵⁰ Volt azután a községben még néhány honvéd hadtápalakulat,⁵¹ raktár, műhely és egy német repülőszertár műhely, úgyhogy igazán szerencsénk volt, hogy ezt a jó kvártélyt megkaphattuk. A villanyvilágítás du. 5-től este 10-ig működött, néha nagyon kemény napokon ugyan szünetelt, lévén a telep vízturbinás, de Ilus erre is gondolt, és jó petróleumlámpánk is velünk volt.

Egész január hónapban embermagasságnyi hó feküdt az utcákon, úgyhogy az egész lakosságot kirendelték néha az útvonalak és a szomszéd falvakhoz vezető utak tisztántartására. A község a nyilaspárt vezetése alatt állott. Minket ez kevéssé érintett, a katonai alakulatokkal ezeknek nem volt semmi erejük. Előnyös volt nekünk, hogy Stemmerhez csatlakozott, amikor a dandárparancsnokság Pécs vidékén megalakult, egy Wildner István nevű tartalékos altiszt, valami ügynökkéfé, minden lében kanál ember, a nyilaspárt főembere, aki ha valamire szükségünk volt a községtől vagy a párttól, mindent el tudott intézni. Tagadhatatlanul nagyon ügyes, használható ember volt, főleg az élelmiszercikkek beszerzésében, csak az volt a baj, hogy annyira befészkelte magát a jóhiszemű Laciék kegyébe, hogy sokszor kellemetlen helyzetek keletkeztek, amikor Laci olyankor is mellé állt és a tisztekkel szemben is neki adott igazat, amikor ez nem volt helyes. Wildner Komlóssyné, Klári kegyébe is be tudta magát ajánlani, hogy mindenben reá hallgatott, és kellemetlen szöbeszédre is adott okot.

A repülőhadosztály-parancsnokság a Barthodeiszky-kastélyban volt elhelyezve. Laci engem bízott meg azzal, hogy minden nap odamenjek és a vezérkari irodában függő általános térképben berajzolt hadi helyzetet lemásoljam. A repülők ugyanis minden délben a Sopron vidékén elhelyezett német repülőcsoport parancsnokságától telefonon megkapták a hivatalos hadi helyzetet,⁵² és azt ügyes rajzolójuk azonnal berajzolta a saját térképükbe. Nekem azután ugyanez a rajzoló, egy rokonszenves erdélyi menekült fiatalember, aki a bukaresti román térképészeti intézetben dolgozott azelőtt, az én térképembe is átvezette a helyzetet, úgyhogy teljesen tisztában voltunk a Budapest körül lefolyt szomorú eseményekkel. Pestet még január közepén, Budát pedig február 11-én foglalták el az oroszok, rettenetes bombázások, aknaharcok és gyilkos kézitusák sorozatában, 12-én már

⁴⁹ Francia kártyajátékok (casino, preference).

⁵⁰ A magyar I. repülőhadosztályról van szó, amelynek parancsnoksága, Szirmay Aladár (1897–1970) vezérőrnaggyal az élen települt Beledre. (Szirmay 1945. február 1-jétől volt a hadosztály parancsnoka, amelynek alárendeltségébe a 101. „Puma” vadászrepülő-ezred, egy éjjeli vadászrepülő-osztály és a 102/I. csatarepülő-osztály tartozott.)

⁵¹ A korabeli katonai terminológia szerint az ún. hadtápszázlójakat elsődlegesen katonai közigazgatási, rendészeti feladatok ellátására vették igénybe az arcvonal mögötti hadműveleti területen. (1945 után e fogalom más értelmezést kapott: a hadtápalakulatok elsődlegesen utánszállítással, ellátással kapcsolatos feladatokat végeztek.) Markó azonban nem következetes a korabeli katonai kifejezések használatában, alább pl. hadtápcsapatnak nevez egy munkásalakulatot. (Lásd a 84. jegyzetet.)

⁵² Az I. repülőhadosztály a német I. repülőhadtesten keresztül a német 4. légitámadóhoz tartozott, s a bevetési parancsokat a német I. repülőhadtest parancsnokságától kapta. (A Szirmay vezette parancsnokság csupán alárendelt csapatainak személyi ügyeit intézhette.)

az egész város orosz kézben volt.⁵³ A magyar repülők azután gyakran végeztek felderítő és fényképező repüléseket Budapest felett, és magam is láthattam február végén egy pár jól sikerült felvételt. Elszomorító kép volt. Az összes hidak hiányoztak, csak a lánchíd budai kapuja meredt ki csonkán a vízből és a többi híd parti hídfői. Tisztán lehetett látni a város egyes kerületeiben bekövetkezett rombolás képét is. Ahol nem volt nagyobb bombakár, ott a képen az utcavonalak szélei élesen látszottak, a többi helyeken az utcákat a romhalmazban kivenni nem lehetett. Már ezen a képen is megállapíthattuk, hogy a Kálvin tér környékén, de különösen Budán, a Vár és a Várhegy dunai oldalán, a Krisztinavárosban, lakásunk helyén volt a legnagyobb romhalmaz.

Napról napra lehangolóbb helyzetrajzzal jöttem meg este a repülőktől. Már láttuk, hogy az oroszokat feltartóztatni a Dunánál nem lehetett, azok már gátlás nélkül nyomultak napról napra nagyobb ütemben a Dunántúl belseje és nyugati széle felé és szorították a német–magyar haderőt nyugat felé. Március elején ugyan egy német páncéloshadtestnek sikerült a Balaton somogyi–tolnai partján rövid ideig tért nyerni, s feléledt a reményünk, hogy ha elég erejük van még, ott átszakíthatják a frontot és az egész orosz vonalat visszaszoríthatják a Duna felé. De ez a remény is csak pár napig tartott, a következő héten már ismét csak lehangoló helyzetképet rajzolhattam be a térképembe.⁵⁴

A dandár élete egyelőre január, február, március hónapokban még rendes, tervszerű mederben folyt. Az előbb említett Rába-vonalon a hidakat felszerelték robbantásra, előttük tankcsapdákat építettek, torlaszokkal zárták el a többi utat és a községek keleti kijáratait, és szorgalmasan építettek hídfőállásokat, tábori erődítményeket és a Rába-töltés mentén lövész- és összekötőárkokat. Stemmer és segéd tisztje, M. őrnagy – ezt el kell ismernem –, egészen kiváló műszaki tudással és harcászati érzékkel vezették a munkákat, és szívvel-lélekkel dolgozták ki intézkedéseiket a Rába-vonal megerősítésére. Ezt a készséget azonban a dandárparancsnokság és a két ezred többi tisztjéről alig lehetett elmondani. Egyrészt a tapasztaltabb és már harcteret megjárt tisztok előre látták, hogy bármilyen szépen kiépítenek egy állást, az semmit sem ér, ha kellő számú és megfelelő harcértékű és szívós ellenállásra kész harcoló alakulatok idejében nem érkeznek azok megszállására. Ezekre pedig hiába vártunk. Jött ugyan néha egy-két vezérkari tiszt, tábornok megtekinteni az erődített vonalat, de beszédjükből kivettük, hogy nem sok reményt fűznek ezekhez. Tisztikaruk többi tagja pedig haszontalan, fegyelmetlen és csak saját jólétükkel törődő ember volt. Nem sokat verszödték sem a munkák pontos elvégzésével, sem pedig hasonlóan gondolkodó immel-ámmal dolgozó emberekkel. Március közepe után már mind nyíltabban lehetett hallani a legénység, de a tartalékos tiszték között is olyan hangokat, hogy kár minden fáradságért, legjobb lenne az oroszokat itt bevárni és nem hátrálni tovább nyugat felé. Mindenki unta a háborút, s a nyilasokból lassanként kommunistákká átszíneződő emberek suttogó propagandájának hatását már érezni lehetett.

Január közepe után a tisztikar színvonala kezdett a mi nagy örömünkre emelkedni, amikor Stemmernek ismételt sürgetésére végre kaptunk idősebb törzstiszteket. Radnóthy pionier ezredes,⁵⁵ kellemes ember, de magyarosított erdélyi szász, aki azután Ausztriában szó nélkül cserbenhagyott minket, velem egyszerre érkezett. Később jött egy igen kitűnő és eszes ezredes, Török Zoltán páncélos ezredes, úgyhogy mint Stemmer után rangban legidősebb tényleges tiszt, ő lett állandó helyettese. Két derék nyugállományú törzstiszttel is szaporodtunk februárban, Murányi Miklós és Pálosy János⁵⁶ alezredekkel. Murányi feleségét már Mátraházáról ismertem, Pálosy családja, felesége és két leánya,⁵⁷ csak a Beledről való távozásunk előtt ért ide. Később nagyon összebarátkoztunk. Így azután Laci legalább a parancsnokság ügymenetét kivehette a gyenge, laza felfogású és katonai

⁵³ Pestet január 18-án foglalták el a szovjetek, az egész város területét pedig nem február 12-én, hanem 13-án vették birtokba.

⁵⁴ A német 6. SS-páncéloshadserg „Frühlingserwachen” elnevezésű, 1945. március 6–15. közötti utolsó magyarországi hadműveletéről van szó, melynek célja a Dunántúlon levő nyersanyagforrások és a felvonulási terület biztosítása, valamint a szovjetek további nyugati irányú előretörésének megakadályozása volt. Az említett német páncéloshadtest feltehetően az I. SS-páncéloshadtest volt, amely a Balaton és a Sárvíz-csatorna között észak-északkeleti irányban próbált előretörni. (A Balaton déli partján a német I. lovashadtestet, illetve az alárendeltségébe tartozó magyar 25. gyaloghadosztályt is bevetették, de nem tudtak előretörni a Sió-csatornáig.)

⁵⁵ Az 1944. évi rangsorolás alapján valószínűleg Radnóty Henrik (1892–?) műszaki ezredes.

⁵⁶ Pálosy (eredetileg Prüchlich) János (1889–1972) gyalogsági alezredes, a Térképészeti Intézet munkatársa volt. Nem tévesztendő össze Pálosy (Paskui) János (1899–1944) vezérkari ezredessel.

⁵⁷ Pálosy Erzsébet és Margit.

dolgokban járatlan tisztek kezéből, és ennek a két komoly katonának adta át a dandáriroda és központi szolgálat vezetését. Mivel a tisztek egymás közt állandóan torzalkodtak, engem kért fel arra, hogy egy állandó becsületügyi választmány segítségével intézzem el ezeket az ügyeket. Nem sok öröm volt bennük. Ezeknek a tisztelt, egyáltalán nem tisztí és becsületes úri gondolkodású egyéneknek szennyesét kezelni nem volt épületes szórakozás. Előfordultak olyan esetek is, amikor pl. egy hevesvérű, kifejezetten kalandor típusú tartalékos tisztet kénytelen volt Laci a mi javaslatunkra megfenyíteni, mire az rohant a Szálasi-minisztériumnak Kőszeg mellett működő „Számonkérő bizottság”-hoz, egy politikai csendőralakulathoz⁵⁸ és feljelentett minket, hogy reakciószok vagyunk és nem tudunk beilleszkedni a nemzeti-szocialista világnézetbe. Szerencsére ez már március vége felé történt, s a Szálasi-csatlósoknak akkor már égett a talpuk alatt a föld, menekültek Németország felé, tehát ilyen ügyekkel nem törődtek.

Februárban bevonult az előbb említett Wildner testvérbátyja, Várhegyi Béla tartalékos főhadnagy, magántisztviselő. Ügyes ember, az élelmezéshez értett, úgyhogy rábíztuk a tisztí étkezdét. Jól vezetett, csak hát az elszárolások, borvásárlások stb. körül voltak bajok. Felesége ellenben igen rokonszenves asszony volt, leánya és velük lévő nővére azután később, ausztriai táboréletünk alatt bizony nem nagyon váltak a tábor díszére.

Az idősebb tartalékos tisztek közül igen jóban voltunk dr. Veres Jenő századossal, aki Désen, Erdélyben volt közjegyző. Művelt, rendes úriember. De különösen meleg barátságot kötöttünk, és ez még most is tart, Gersey Arthur mérnök századossal és március elején odajött családjával. Gersey Kolozsváron volt ismert, igen gazdag műépítész, művelt, kedves úriember, azonnal egymásra találtunk, s ez a két férfi szívesen kereste társaságunkat. Gerseyékkel különösen azóta lett melegebb a viszony, amikor az asszony, kis Tamás fiával és Ilona mama édesanyjával⁵⁹ is Beledre érkezett. Szegény asszony Erdélyből Esztergomba, jó barátokhoz menekült. Ott végigcsinálta a kéthetes orosz megszállás borzalmaival, s csak akkor született párhetes kisfiának sírása mentette meg az oroszok brutalitásától. Amikor Esztergom egy időre felszabadult, Gersey kérte Lacit, adjon neki egy tehergépkocsit (az üzemi költségeket természetesen ő viseli), hogy korán hajnalban elindulva estére itt lehessen családjával. Laci semmiképpen sem volt hajlandó. Rapszodikus természetű ember volt, Gerseyt éppen komolysága miatt nem nagyon szerette. (Ha talán kártyapartnerei közé tartozott volna, mert szenvedélyes kártyás volt, engedett volna neki.) Azt vetette fel, hogy mi lesz, ha ez a kocsi megsérül, defektet kap, vagy nem tud visszajönni, a dandárnak pedig minden járműre szüksége van stb. Szegény Arthur elkeseredve beszélt el nekünk. Nem szóltam semmit, csak Ilust avattam be, és kihasználva Laci egy jókedvű pillanatát bridzs közben, ügyesen rávettem arra, hogy mégis adjon kocsit Gerseynek. Igen nagy örömünk volt, amikor harmadnap este baj nélkül, sugárzó arccal visszaérkezett és családját kimentette a pokolból. Az asszony, Müller Ilonka végtelesenül kedves, szép, igen művelt, egyetemet végzett (természet szakos) tanárnő, kedves öreg anyja szintén amolyan régi vágású erdélyi úriasszony volt, s mondhatom egész visszavonulásunk alatt igen szoros, meleg barátságban segítettek egymást, és most is levelezek velük. Szegények minden vagyonukat elvesztették, Tordán az öreg néni birtokrészén éltek sokáig, igen szűkös helyzetben, amíg az asszonynak sikerült a román elemi iskolában, a férfinak pedig az ottani ipariskolában állást kapni. Tamás fiukkal elég sok bajuk volt, idős szüleiknek öt éves rakoncátlan fia sok kellemetlenséget okozott. Esztergomban született kisfiuk még ott meghalt.

Gerseyéknek is sikerült elég jó kvártélyt találni. Náluk is tapasztaltuk azt, hogy a magas kultúrájú, finom érzésű emberek sokkal könnyebben tudják elviselni a szenvedéseket, nélkülözéseket, mint azok, akik nem nevelkedtek ilyen légkörben. Kolozsváron pazar berendezésű, sokszobás szép lakásuk volt egyik saját házukban, nagy személyzettel. És mégis, itt Beleden, egy parasztszobában olyan boldogok és megelégedettek tudtak lenni, mert együtt voltak, egyelőre biztos, nyugodt helyen, családi boldogságban. Igen sokszor felelmegették, és leveleikben még most is mindig visz-

⁵⁸ A nyilas időszak Belügyminisztériumának VII/d alosztályaként működött a Nemzeti Számonkérő Szervezet, illetve Nemzeti Számonkérés Szervezete. Létezett ugyanakkor egy Nemzeti Számonkérő Szék névvel illetett bíróság is. Valószínű, hogy Markó az előbbire utalhatott, de nem kizárható a Nemzeti Számonkérő Szék sem, a szövegkörnyezetből ugyanis nem egyértelmű, hogy valójában melyiknél történhetett meg a feljelentés. A Nemzeti Számonkérés Szervezetére vonatkozóan lásd *Szakály Sándor: A magyar tábori csendőrség története 1938–1945.* Budapest, 2000. 103–110. o.

⁵⁹ Így! Valószínűleg Gerseyné Müller Ilona (lásd alább) édesanyját is Ilonának hívták.

szatérnek, hogy milyen hálásak nekem, hogy az esztergomi ideköltözést megszereztem nekik, s ezzel talán az életüket mentettem meg, de mindenesetre nagy nyomorúságból szabadítottam meg az asszonyt és édesanyját. Nekem pedig igen jó érzés volt, hogy a jó Isten éppen ezzel a kedves családdal kapcsolatban adta meg nekem ehhez a lehetőséget.

A tisztikar többi tagja közül még egypárat kell megemlítenem, akikkel jó viszonyban voltunk vagy gyakrabban találkoztunk. Szelényi Géza gazdasági őrnagy, egyénileg bár nem nagyon rokonszenves, mogorva és nyers ember volt, de családját igen megkedveltük, vele volt felesége, leányuk, Duci, tanítónő és az asszony nővére, Bugyi Antal budapesti postatakarékpénztári tisztviselő felesége Miklós és Pali fiaival. Különösen a két asszony volt Ilusnak rokonszenves társaság, nagyon szíves, kellemes nők, akik mindvégig velünk együtt érezve éltek a táborban. Dr. Horváth István, volt folyámőr ezredorvos, később Mohácson letelepedett orvos volt a dandár orvos főnöke. Mind ő, mind pedig nagyon csinos felesége, Mariska is végig kitartottak barátságunkban, s a visszavonulás viszontagságaiban is, ha csak lehetett, velük együtt mentünk. Horváth Pista, lelkiismeretes, jó orvos volt, s ez Ilus miatt is igen megnyugtató érzés volt.

M. Gy. őrnagyról és feleségéről ugyanezeket nem mondhatom. Sajnáltuk az őrnagyot, aki egy rendkívül erélyes, nagy műszaki tudással bíró, kitűnő katona volt, bár kegyetlenségig menő szigorúságával sok ellenséget szerzett magának. Felesége azonban egy egészen különlegesen ellenszenves nő volt, aki annyira tudott uralkodni férjén, hogy ezt a derék embert egészen kiforgatta, tábori életünk vége felé mindenféle nem egészen tiszta üzletekbe berántotta. Első házasságából való, velük lévő C. leányával, aki akkor már 15-16 éves serdülő leány volt, olyan komiszul és lealázó módon bántak, hogy ez minden jobb érzésű táborlakót felháborított. Hogy ez és a következőkben még többször előforduló jellemzésem nem elfogult és rosszindulatú, azt azzal is bizonyíthatom, hogy tábori életünk utolsó szakaszában ettől a házaspártól már mindenki elfordult, s amikor átszöktek az angol zónába, Steiermarkba, az egész tábor fellélegzett. Csak azok a továbbszolgáló altisztek szidták keservesen, akiket M. őrnagy ígéretekkel és segítségnyújtás reményével felbízta szintén rábírt arra, hogy velük menjenek, s a végén titokban úgy távoztak el a táborból, hogy ezek nem szerezhettek erről tudomást. Velük volt M. őrnagy nővére, diplomás orvosnő, művelt, de savanyú és nem nagyon kellemes idősebb leány, aki sógornőjének jellemét jól ismerte, őt gyűlölte, s alig érintkeztek egymással. Csak azért csatlakozott hozzájuk, mert a nyilas uralom első idejében és ezt megelőzőleg mint náci érzelmű orvosnő tartott nyilvános előadásokat a rendszer védelmében.

Rokonszenves fiatal házaspár volt Gálosy⁶⁰ József táász főhadnagy és párhetes felesége, Lázár Éva. Szegényeket a visszavonulás alatt tökéletesen kifosztották, s egy szál ruhában, harcvonalak közt órák hosszat gyalogolva tudtak csak minket utolérni. Ugyancsak velünk érző pár volt Szabolcs József tartalékos főhadnagy, civilben erdőfőmérnök és felesége, Kubicza Adél. Szabolcs Józsi komoly, hallgatag férfi, becsületes, jó katona és szakember volt. Végig kitartottak mellettünk, és bájos kis ötéves leányuk, Juditka nekünk is sok örömet okozott. Kellemesen emlékszem vissza még Draganita Árpád tartalékos hadnagy, szombathelyi tanítóra, udvarias, előzékeny ember, mint a tőzszakasz parancsnoka volt többször segítségünkre. Lillin Károly mérnök és Gyuris Géza magán-tisztviselő, idősebb tartalékos főhadnagyk szintén jó barátaink közé tartoztak.⁶¹

Stemmer Laci alapján véve igen kedves, szeretetreméltó ember volt, de hiányzott belőle a komolyság és egy magasabb parancsnoknál annyira szükséges felelősségérzés alakulatának sorsa miatt. Nagy kártyaszendvélyét nem tudta leküzdeni, rapszodikus egyéniségénél fogva környezetét hangulat szerinti választotta, s nem szerencsésen, úgyhogy akikben ő legjobban bízott, parancsör-tisztjeiben, sofőrjeiben stb., azok voltak a legnagyobb csirkefogók környezetében, és ő sokszor ezeknek fogta pártját a tisztikar komoly elemeivel szemben. Nekem volt sokszor a legkellemetlenebb ez a helyzet, mert mint közeli rokon és korban is idősebb bajtárs, mindenki hozzám szaladt közvetítésért vagy kátyúba jutott ügyek elintézéséért. Szegény Irénkét pedig őszintén sajnáltuk. Angyali jó lélek, Laci hozzá és a három unokához, akikhez pedig Lacinak semmi köze nem volt, valóban példás szeretettel és gyöngédséggel ragaszkodott. Irénke szerepe az egész idő alatt egy mártíromság volt, amint ez későbbi elbeszélésemből kitűnik. Leánya, Kazinczy Klára (Komlóssyné) nem volt rokonszenves egyén. Erősen egocentrikus, hisztériás lelkialkat, örökké nyugtalan, elégedetlen,

⁶⁰ Az eredetiben itt Gálócsy szerepel, de Markó később mindig Gálosy formában említi a családot.

⁶¹ A bekezdés ezen utolsó mondata utólagos ceruzás betoldás a lapszélén.

mindig csak maga ügyeit tárgyalni szerető egyénisége miatt senki nem kedvelte. A dandárirodában dolgozott, de ott is állandó sértődések stb. miatt senki nem szerette. Életét március hónapban még Beleden tragikus módon fejezte be, itt hagyva gyermekeit Irénkére.

Egy alkalommal a beledi postahivatalban hallok egy ismerős hangot. Fogarassy Viktor, pesti régi jó barátunk, mérnök tartalékos autós főhadnagy volt, aki feleségével, Saxlehner Erzsikével és édesanyjával, Fogarassy Viktor bácsi, igen kedves tábormok orvos barátunk özvegyével⁶² együtt menekülve a szomszéd faluban, Edve községben volt elhelyezve. Nagyon megörültünk egymásnak, pár nap múlva Ilussal átszánkóztunk hozzájuk, azután ők is átjöttek többször, amíg március közepén alakulatával nyugatra tovább vonult. Még egy régi kassai ismerőssel is találkoztunk párszor, Bassó Elek mérnökkel, aki mint a Pestről kimenekült tűzoltóság tisztje volt a szomszédos Páli községben.

Február és március hónapokban felhasználtam az alkalmat, amikor Laci segédtisztjével a készülő erődvonalat ment megsemmélni, s autón velük mentem. Egyszer egész közel jártam Patonához, Mórichidán át Csécsényben⁶³ voltunk, de csak oly rövid ideig, hogy sem a csécsényi, sem a Mórichidához közel fekvő tети és csangotai atyafiakat nem tudtam meglátogatni. Egy másik alkalommal Lányi századossal mentem Szombathelyre. Előtte való napon bombázták tönkre a város nagy részét és a régi székesegyházat.⁶⁴ Itt felkerestem Kesserű Pistáékat. Még nem alakult ki a tervük a további vonulásra. Onnan Kőszegre mentünk, s ott találkoztam Juhász Zoliékkal (a Gamma gyár⁶⁵ egyik tulajdonosa).

Laci egyik szemléjét, amikor a rábapatona–ikrényi erődítések megtekintésére indult február 20-án, arra használtam fel, hogy körülnézzek Dénesházán. Patonával állandó összeköttetésben voltam, mindennap lovasfutár hozta és vitte a dandárparancsnokság postáját a századokhoz. Azzal küldtem levelet Hámory főjegyzőnek, Lászlóffyéknek, s megnyugvással értesültünk tőlük, hogy addig még nem történt semmi baj, hébe-hóba rövid beszállásolások voltak ugyan a pusztán, de Szalayék még ott laktak, s otthagytott ingóságainkat még addig nem fenyegette veszély. Lászlóffyéknek üzentem, hogy ott kérünk ebédet. Reggel 9-re értünk Lesvár pusztához. Ott várt engem Lászlóffy kocsiján Stolnicki Aladár, és kivitt Dénesházára. Laci és M. őrnagy azalatt kimentek a munkákhoz. Dénesházán mindent rendben, lezárva találtam, a kamrából egy kosár ennivalót, befőtteket stb. felpakolva ebédre Oszhelyre mentünk, ahová du. 2 óra felé Laciék is befutottak. Alig lehetett Oszhelyre bejutni, mindenütt méteres víz állt és zajlott, Dénesháza és Oszhely mint szigetek állottak ki a nagy vízből. Megjegyzem, hogy ez volt a szerencse, hogy márciusban, amikor az oroszok erre a vidékre értek, a puszták közelében nem zajlott le a nagyobb harc, mert alig lehetett ott, pláne a tavaszi áradások idejében közlekedni, tehát sem ágyútűz, sem gyújtogatás nem történt, legalább épületeink megmaradtak. Este értem vissza Beledre, ahol Ilusom nagy érdeklődéssel várta beszámolómat.

Sokkal kellemetlenebb volt egy második dénesházi kirándulás, amit Ilus volt kénytelen helyettem elvégezni március 9-én. Szalayék ugyanis azt írták, hogy egy német SS-repülőosztag újonciskolája telepedett le a kastélyban és a többi épületben, és parancsnoka, egy goromba, komisz hadnagy, dacára az ő tiltakozásuknak, feltörette a lezárt szobánkat, onnan mindent kihordatott, szerte szét az egész majorba, s porcelánunkat s minden egyebünket kíméletlenül használja. Autót nem kérhettem, de kértem Lacitól egy kétfogatú bricskát, hogy egy nap reggel odamenjek, ott vagy Oszhelyen töltve az éjszakát másnap estére már itthon lehessenek. Laci szívesen adott és vacsoránál mondta, hogy ha sietek, a vonatosztág parancsnokát, egy századost még Beleden találom, a szomszéd házban lévő egyik irodánkban, beszéljem meg vele az ügyet. Rohantam át, de a koromsötétben a ház egyik oldallépcsőjébe botolva, teljes erővel annak cement karfájára zuhantam, alsó

⁶² Id. Fogarassy Viktorné Kirchner Vilma.

⁶³ Rábacsécsény.

⁶⁴ Szombathely városát márc. 4-én bombázták az amerikaiak. A támadás célpontja a vasúti pályaudvar volt, de a bombaszőnyeg a város központját érte, és a püspöki székesegyházzal együtt kb. 1000 épület dőlt romba, az áldozatok száma pedig 303 volt. Lásd Pataky Iván – Rozsos László – Sárhídoi Gyula: Légi háború Magyarországon felett. [Budapest], 1992. II. 211. o.

⁶⁵ Az 1920-ban alapított „Gamma” Műszaki Részvénytársaság vezetését 1921-ben vették át a Juhász testvérek. Juhász Zoltán (1891–1976) elnök igazgatóként, Juhász István (1894–1981) pedig vezérigazgatóként állt a gyár élén, amely a világháború előtt és alatt jelentős katonai termelést folytatott, és nemzetközileg is jelentős sikert ért el a GAMMA-Juhász löelemképző néven ismert számítógépes légvédelmi rendszer kifejlesztésével és gyártásával.

Beledi képeslap utcarészlettel, bejelölve Markóék 1945. január–márciusi szállása

állkapcsommal. Azonnal éreztem, hogy nagyobb baj történt. Pár fogam kitört, állkapcsom mélyen beszakadt s ömlött a vér. Nem mehettem tehát tovább, hanem visszatámolyogva Laciékhoz, ott rögtön díványra dőltem orvosért. Horváth Pista szerencsére otthon volt és egy első kötéssel ellátott. Azután Ilusra támaszkodva hazamentünk, s azonnal lefeküdtem. A dénesházi út persze kútba esett. Én hamar elaludtam, de Ilusomnak nem volt nyugta, rossz előérzete volt, s éjjel gyakran megnézett kis villanylámpával. Éjjel 2 óraker észrevette, hogy a kötés véres, és a sebemből ismét patakzik a vér. A házban volt a dandár egyik cipésműhelye, s ott lakott két igen rendes katoná. Ezeket Ilus felköltötte, siettek az orvosért. Bizony jókor, mert a sebem, amelynek nyomát ma is viselem – újból felszakadt. Most még erősebb kötéssel leszorítva az ereket, sikerült a vérzést elállítani. Reggel már a közérzésem is megjavult, de persze az utazásra gondolni sem lehetett. Amikor azután két-három nap múlva annyira rendbe jöttem (persze ágyban kellett nyugodtan fekvődni, csak folyékony táplálékkal), hogy Ilus nyugodtan hagyhatott a Házinéni és Mari gondozására, elhatározta, hogy ő megy Dénesházára megnézni, hogy ez a garázdálkodó SS-társaság mit csinál ott. Mivel elbeszélésem során az SS megjelöléssel többször fogunk találkozni, szükségesnek vélem ezt azoknak megmagyarázni, akik esetleg évtizedek múlva e naplómát olvassák, és nem ismerik a második világháború terminológiáját. Az SS-alakulatok voltak Hitler legmegbízhatóbb karhatalmi támaszai. Eredetileg kis személyes testőrsége, amelynek segítségével forradalmát megindította, azután, mint mindenre elszánt rohamcsapatok (Sturm Schar)⁶⁶ alkották a Führer politikai-katonai karhatalmát. Később mindig nagyobb hatalomra tettek szert, a végén már egész hadosztályok, hadtestek alakjában vettek részt a hadműveletekben, mint a reguláris katonaságtól független és közvetlenül Hitlernek alárendelt alakulatok.⁶⁷ Legtöbbször fiatal emberekből toborozták őket, és a háború utolsó szakaszában, amikor a hadsereg tábornoki kara már nyíltabban is Hitler ellen fordult, de ő nem akarta a vezetést kiadni kezéből, és magát ösztönös katonai lángésznek képzelve nem hallgatott kitűnő, tapasztalt hadvezéreire, már csak ezek az alakulatok támogatták őt, és mindent legázoló terrorral léptek fel a fronton és a felbomlás kezdete óta a front mögött is. A végén pedig rabló, fosztogató haramiabandaként zaklatták nemcsak a visszavonuló magyar és német katonai alakulatokat, de a polgári lakosságot is.

Március 9-én akadt egy alkalmi teherautó, amelyet Lacinak Győrbe kellett küldeni bevásárlásra. Ilus ezzel ment délután Dénesházára és a kocsi vezetővel abban állapodtak meg, hogy másnap délután 2 óra után fognak találkozni Lesvár pusztán a győr-soproni úton. Amit Ilus Dénesházán látott, az teljesen fedte a Szalayék levelében közölt helyzetet. Ez a német garázda társaság (csupa fiatal gyerek-újonc, pár altiszttel) valóban úgy felforgatta házunkat, mintha ellenség tanyázna ott. A feltört szoba bútorait széthordták, Ilus csiszolt üvegű toalett-tükrét az istállóban találta. A konyhán és étkezdéjünkben a mi edényeink, porcelánunk volt siralmas állapotban, az ebédlőben és a többi szobában bútorok, edények közt rendetlenül hevertek az emberek, a képeket széthordták, valószínűleg el is vitték sok mindenfélét. A hadnagy úr otthon volt. Ilus magából egészen kikelve vonta őt felelősségre, hogy a szövetséges haderő egy tisztjének házában ilyen rombolást és hatalmaskodást megenged. A hadnagy eleinte gorombán kezdett védekezni, s különösen akkor fortyant fel, amikor Ilus erre a kijelentésre ragadtatta magát: „Herr Leutnant, Ihre Abteilung benimmt sich so, als wann das hier keine Einquartierung, sondern eine feindliche Besetzung wäre!”⁶⁸ Ezt a hadnagy kikérte magának, de mindig csendesebb lett, amikor Ilus kényszerítve őt, hogy vele együtt végigjárjon minden helyiséget, lépésről lépésre bebizonyította, hogy a mi felszerelésünkben való edények, vázák, megrongált bútordarabok, összeszakított ruhaneműk stb. igazolják felháborodását. A hadnagy ezután mindig kisebb lett, különösen, amikor Ilus szemére vetette, hogy annyira elfoglaltak a kas-

⁶⁶ Az SS helyesen a Schutzstaffel (védőosztag) szó rövidítése.

⁶⁷ Az 1939-ben megszervezett Waffen-SS-ről, az SS katonai szárnyáról van szó. Az eredeti célkitűzés az volt, hogy az SS karhatalmi alakulatai a fronton kivívott sikerekkel is alátámasszák tekintélyüket a német nép előtt. A Waffen-SS állománya 1942 végétől német és európai önkéntesek mellett már német sorkötelesekkel is kiegészült. 1944 második felétől pedig már a haditengerésztől és a légierőtől is átvezényeltek ide katonákat. Markó lényegében helytállóan jellemzi a Waffen-SS-t, melynek egyes alakulatai kiválóan teljesítettek az arcvonalon, de számos atrocitást is elkövettek (a Holocaust végrehajtásában is részt vettek). A Waffen-SS harcvezetés és hadianyag-ellátás szempontjából a német szárazföldi haderőnek (Heer) volt alárendelve, de csapatszolgálati, hadszervezési és fegyelmi szempontból az SS birodalmi vezetője alá tartozott.

⁶⁸ Hadnagy úr, az ön osztága úgy viselkedik itt, mintha nem beszállásolt katonának, hanem ellenséges megszállók lennének! (ném.)

télyban minden helyet, hogy most ő, mint tulajdonos nem kap helyet saját házában, ahol az éjjel töltené. A hadnagy mindjárt felajánlotta, hogy egy szobát azonnal kiürített, de ezt Ilus persze nem fogadta el, hanem legalább egy kocsit kért, hogy Oszhelyre átmeheessen.

Végre du. 6 órára ott állt a kocsija. A hadnagy bocsánatot kért, hogy csak egy nagy kincstári proviantkocsit⁶⁹ tud rendelkezésre bocsátani, könnyebb kocsija nincs. Ilus tehát felmászott a nagy, nehézkes alkotmányra és már szürkülő időben elindult. Indulás előtt azonban legalább még azt megmondta a németnek, hogy én, mint magyar tiszt, a tapasztaltakról természetesen jelentést fogok tenni az ő előjárójának. Sajnos a közlekedés Déneháza és Oszhely közt az alig félórás Pézes réten át a nagy víz miatt lehetetlen volt. Ki kellett menni az országútra. De még Lesvártól sem lehetett a rendes úton bejutni Oszhelyre, hanem a betonúton tovább kellett menni Győr felé és csak Szentkereszt pusztánál visszakanyarodva, a Rábca töltésen végig lehetett megközelíteni Oszhelyet. Koromsötétben, egy ismeretlen német katonakocsissal, hideg viharban, amely a kis lámpát mindig elfújta, gyötrelmes kocsizás volt ez. Szerencsére a német kocsis tisztességes parasztember, s Ilusnak az a tehetsége, hogy mindenkivel, minden helyzetben meg tudott barátkozni és beszédtemát találni, itt is segített rajta. Helyzete valóban veszélyes volt. Egyedül, egy német katonára bízva, koromsötétben, hideg, viharos estén, járatlan vidéken – ha ez a német történetesen gengszter, haramia – Ilust könyörtelenül kifoszthatta, megfojthatta és a Rábcaba dobhatta volna, és talán soha sem tudtuk volna meg, hogy mi történt vele. Így azonban, amikor Ilus érdeklődni kezdett családjá, gyerekei, otthona felől, az eddig mogorva ember egyszerre felderült. Isten segítségével, baj nélkül értek este 8 után Oszhelyre. Amikor Ilus agyonfázva, de szokott mosolygó arcával belépett Lászlóffyék konyhájába, az egész család kitörő örömmel, szeretettel fogadta. Gyorsan belédiktáltak egy snapszót, azután nagy bögre forró tejet, és ágyba fektették. Itt az egész család körülötte, vacsorájukat idehozták és kedélyesen elbeszélgettek sokáig. Másnap ebéd után kocsin Lesvárra kísérték, és Ilus ott, régi barátainknál és sokáig volt bérlőinknél, Vladár Gyulaéknál bevárta a beledi teherautót, s minden további viszontagság nélkül este 7-re hazaért. Déneházáról még azt a benyomást hozta magával, hogy Szalayék és lelkész rokona is felhasználták a német betörés előnyeit, és sok mindent ők is használatba vettek a mi holminkból, de hát ezt abban a helyzetben már nem akarta szóvá tenni.

A hadnaggyal való izgatott párbeszéd alatt és után Ilus elfelejtette megkérdezni a hadnagy nevét és az alakulat megnevezését. Ezeknek az adatoknak hiányában nem tudtam volna feljelentésemet megtenni, azért a legközelebbi futásra írtam a patonai német Ortskommandaturának,⁷⁰ hogy közölje velem ezeket. Ez a parancsnokság azonban már úgy látszik, érezte a sáfrány ízét, és azt a buta választ küldte, hogy nincs abban a helyzetben, hogy kérdéseimre választ adhasson, forduljak közvetlenül az illető hadnaggyhoz. Személyesen akartam bemenni Csornára, az ezen a vidéken beszállásolt alakulatok parancsnoka az ott lakó német tábornok volt, de a dandár összes fogatai akkor az erődítési földmunkáknál és anyagfuvarozásnál voltak elfoglalva, így tehát feljelentésemet március közepén írásban küldtem Csornára. Persze akkor már itt is minden ingott, a németek pakoltak, s a tábornok is hamarosan elvonult parancsnokságával nyugat felé, tehát választ nem kaptam.

Március első napjaiban Irénkéeket felkereste Elek unokaöcsénk, Irén fivérének, Markó Eleknek fia, aki mint okleveles kultúrmérnök valami mérnöki katonai alakulathoz került Mosonba. Panaszkodni jött és Laci segítségét kéri az ottani gyalázatos elhelyezés, bánásmód és ellátás miatt. Laci megígérte, hogy a legközelebbi szabad vasárnapon felutaznak Mosonba. Március 11-én reggel 7 órakor indultak Beledről, és estére vártuk őket vissza.

Amikor reggel 6-kor Kláriék szobáján át a fürdőszobába mentek, Irénnek feltűnt, hogy Klári erősen horkol, de nem gondolt semmi rosszra, mert tudta, hogy Klári este többekkel az újonnan berendezett tisztai étkezdében, egy szomszéd házban, társaságban töltötte az estét és késő éjjel tért vissza. Reggel 8 órakor Wildner Pista rohant be hozzánk teljesen kikelve magából azzal a megdöbbentő hírrel, hogy Klári megmérgezte magát és már holtan találták gyermekei, mikor reggel költeni akarták. Azonnal odasiettünk. Szegény asszony valóban végzett magával az éjjel. Az éjjeli szekrényen talált Etoval orvosság dobozaiból a gyorsan megjelent Horváth Pista doktor

⁶⁹ Élelmezőkocsit.

⁷⁰ Helyőrség-parancsnokság (ném.).

megállapította, hogy 20 pasztillát nyelt le, aminek a fele is elég lett volna a halál előidézéséhez. A gyerekeket Ilus gyorsan felöltöztette és átvitte lakásunkra, ott Iza néniékre bízta és visszasietett. Ezalatt mi a doktorral, Török ezredessel és M. őrnaggyal azon fáradoztunk, hogy Laciékát telefonon valahol utolérjük. Mivel ez nem sikerült, a parancsőrtszjtjét küldtük egy könnyű személygépkocsival utánuk, úgyhogy a déli órákban visszaértek. Ezalatt mi mindent elintéztünk, hogy szegény Irénkét megkíméljük az öngyilkosságoknál előírt hivatalos zaklatások stb. kintjaitól. Doktorunk azonnal elszaladt a hatósági, községi orvosért, és tájékoztatta őt a helyzetről, azzal a kérelemmel, hogy tegye lehetővé, hogy a csendőri és egyéb közigazgatási eljárásokat stb. elkerüljük. A hatósági orvos, dr. Terner⁷¹ igen elegáns, kedves, idősebb úriember, orvosunkkal együtt megvizsgálta a holttestet, mi azalatt a másik szobában várakoztunk. Nagy kő esett le a szívünkről, amikor azzal jött ki a szobából: „Uraim, a kolléga úr személyes megfigyelése szerint a megboldogult asszony igen erős neuraszténiában, álmatlanságban szenvedett, tegnap este tévedésből bizonyára a kelleténél több altatószert vett be, s ez okozta szívbenulását. További eljárásra nincs szükség.” Azonnal kiállította a szükséges bizonyítványt, amivel Wildnert a községi előjárósághoz és a temetkezési vállalathoz küldtük,⁷² mi pedig Ilussal és a törzstisztekkel, doktorral szorongva vártuk Laciék hazaérkezését. Megrendítő jelenet volt, amikor Irénke a kocsiból kitámolyogva berohant, és szinte eszméletlenül zokogva borult leányára. Az öngyilkosság okát végeredményben nem tudtuk megállapítani. Üzenetet édesanyjának nem hagyott hátra, senkitől el nem búcsúzott, csupán Wildnernek írt egy levelet, amit ő nekünk néhány nap múlva szigorú titoktartást kérve megmutatott (mással ezt nem közölte). Ebben Klári meleg baráti hangon köszönte barátságát, és kérte, hogy gyermekeivel ezután is törődjön, de a levélben nem volt egy olyan megjegyzés sem, amiből esetleg egy köztük lévő bizalmas viszonyra lehetett volna következtetni. Inkább általános, erősen szentimentális és szubjektív hangú ömlengés. Mi Ilussal azt hisszük, hogy Klári nagyon félt attól (velünk erről mind ő, mind Irénke futólag beszéltek is), hogy negyed-zsidó származása kiderül, mert ezt rajtunk kívül itt senki sem tudta. Édesapja, Kazinczy Imre ugyanis félzsidó volt, apja magyarosította nevét és kapta meg Ferenc József királyunktól a Kazinczy család nemességét, mint a kassai királyi közjegyzői kamara köztisztviselőnek örvendő titkára,⁷³ mert felesége, a kihalóban lévő Kazinczy család tagja, még mindig Kazinczy Ferenc közvetlen unokája volt.⁷⁴ Klári tehát folyton azon rettegett, hogy ha a nyilas, antiszemita és zsidódeportáló világ továbbra is életben marad, akkor vele is történhetik valami. Ez nem lett volna elég ok, hiszen reá ez a törvény már nem vonatkozott, de erősen hisztériás, kiegyensúlyozatlan egyénisége és a világgal meghasonlott furcsa természete megmagyarázza, ezzel az aggodalommal is súlyosbítva, a szörnyű tettét. Itt hagyta három kiskorú gyermekét, köztük egy nyomorékot, szegény idős édesanyja nyakán most, amikor a legválságosabb idők előtt állunk, nem törődve azzal, hogy szegény Irénke maga is nehézkes, lehetetlen természetű egyén, akinek elég gond volt saját jövőjük biztosítása.

Klári református vallású volt. Ilyen pap Beleden nincs, én tehát Laciék kérésére felkerestem az evangélikus lelkészt, megkérve őt bizalmasan, hogy csak rövid és tapintatos beszédben búcsúztassa el ezt a szegény, önmagával meghasonlott lelket. Kedden délután volt a temetés, a gyerekeket addig Horváth Pistiék vették magukhoz. Amikor azután Ausztriából hazatérve 1946 őszén először jártam ismét Beleden, csodálkozva láttam, hogy Klári sírját valaki szépen gondozza. Azóta is, ha ott vagyok, mindig kísétek a szép temetőbe. Klári sírja mindig rendben van. Kérdeztem Berecz Iza nénit, nem ő-e a jótét lélek? Klári gyermekeit ugyanis ő tanította, s Stemmerékkel is ezen a réven jó viszonyban volt, csodálkozva mondta, hogy érdeklí a dolog, de nem tud rájönni, hogy ki a sír gondozója. Ő csak mindig halottak napján és a halál évfordulóján szokott virágokat kivinni. Azt

⁷¹ Terner Géza.

⁷² Dr. Baranyai Lenke helytörténész szíves közlése szerint a halotti anyakönyvbe végül szívészlhűdést jegezték be a halál okaként.

⁷³ Kazinczy Klára nagyapja, eredeti nevén Offenheimer Gyula 1901-ben kapott nemességet a jelzett névváltoztatással, a kazinczi előnévvel és a Kazinczy család régi címerével együtt.

⁷⁴ Offenheimer-Kazinczy Gyula felesége Krajnik Mária volt. A Krajnik család kétszeres rokonságban állt a Kazinczyakkal, de Krajnik Mária nem Ferencnek, hanem a nyelvújító Klára nevű húgának volt unokája.

hiszem, hogy Wildner bízott meg ott valami volt nyilas, volt párttagnót, mert a nyilas asszonykül-dötség is részt vett a temetésen.⁷⁵

Március 11-én este Kesserű Pistáék látogattak meg, autón utaztak itt keresztül. Enesén voltak körülhúzni. Jövő tervük még nem alakult ki, csak azt tudták, hogy okvetlenül továbbmennek, ha az orosz bevonul Szombathelyre.

Még Beledre érkezésünk első idejében, január hónapban kértem egy délutánra egy személygépkocsit Lacitól, hogy Ilussal együtt felkeressük régi, kedves barátainkat, Rátz Jenőket,⁷⁶ akik tőlünk alig egy órányira, Sopronlővő községben⁷⁷ laktak. Jenőt még Horthy kormánya mondatta le előbb a vezérkari főnöki, majd honvédelmi miniszteri állásáról, s mint vezérezredest nyugdíjazta. A Szálasi-uralom alatt aktív szerepre nem vállalkozott, csak a felsőházi elnöki tisztelet fogadta el. A Szálasi-kormány, amikor az oroszok 1944 végén Pest előtt álltak, mindenesztül Magyarország nyugati szegélyére költözött. A minisztériumok Sopronban, Kőszegen és Szombathelyen és a környező falvakban telepedtek le, a képviselőház Sopronban, a bencés gimnáziumban és az evangélikus teológián tartotta üléseit. Csak üres szalmát csépeltek, minden hatáskör és intézkedési lehetőségek nélkül, amikor az oroszok már a Dunántúlt is előzönlötték, az egész tisztelt állami apparátus alkatrészeire bomolva sietett ki Bajorországba, görcsösen ragaszkodva a németekhez, akik pedig ekkor már maguk is a felbomlás vesztes állapotába jutottak. Jenőék ily módon jutottak Sopronlővőre. Könnyen megtaláltuk őket a kőszegi melletti szobájukban. Jenő, Elsie és Erzsébet⁷⁸ (Baby) laktak együtt, Tibor mint rohamtüzér főhadnagy Budát védte a körülvétel alatt. A fáluban laktak Jenő testvérei, Kornél, a Nemzeti Bank ny. tisztviselője, nővére, Mady és Oszkár, enyingi közjegyző családjával. A helyzetet Jenő is elég vigasztalannak látta, csak Oszkár bízott rendületlenül még a németek győzelmében. Nagyon jól esett a hónapok óta nem látott kedves jó barátok körében tölteni pár órát. Ilusnak Elza volt mindig a legbizalmasabb, legmegértőbb barátja, s én még ma is állandó szívvel barátságot tartok fenn vele, amikor teljesen tönkrementek, budai házuk romokban, birtokukat elvették, Jenő életfogytiglani kényszermunkára, Baby öt évi fegyházra ítéelve sánylik, Tibornak⁷⁹ a Rózsadombon történt súlyos sebesülése óta nyoma veszett, tehát valószínűleg nem él. Csak Elza viseli szörnyű sorsát Istenbe vetett rendületlen hittel és tisztelettel parancsoló lelki nagysággal.

Még Dénesháza értesültem 1944 novemberében arról, hogy a német kormány a magyar tudósok kitelepülését intézményesen fogja rendezni, s nekik – ha itthonról az orosz invázió elől menekülni akarnak – egy megfelelő német városban elhelyezést és ellátást, továbbá tudományos munkájuk számára lehetőséget és támogatást fog nyújtani. Beleden olvastam egy soproni újságban, hogy a tudósok és művészek kitelepülési ügyeit a Szombathelyen működő kultuszminisztérium egyik osztályában intézi, dr. Baráth Tibor⁸⁰ debreceni egyetemi tanár. Baráthot jól ismertem. Régebben Párizsban, a Centre des Etudes Hongroises intézetében dolgozott, és Rákóczi-val foglalkozó munkáiban az ottani adatok kikeresésében volt gyakran segítségemre. Amikor hazajött, az Akadémián

⁷⁵ Érdekes, hogy a véletlen szerencse folytán most, évtizedekkel a történetek után választ adhatunk a kérdésre. Dr. Baranyai Lenke helytörténész, a Soproni Széchenyi István Gimnázium nyugalmazott tanára, aki egyébként beledi vonatkozású adatok pontosításában is a segítségünkre volt, elmondta, hogy római katolikus vallású édesanyja gondozta a református Komlóssyné sírját. Később, valamikor az 1970-es évek elején Komlóssy István elszállította édesanyja maradványait Beledről. Baranyainé két fiát vezítette el a háborúban, az idősebbik a Donnál maradt, a leventéként bevonultatott fiatalabbat pedig egy másik beledi fiúval és még húsz civillel együtt magyar SS-katonák lötték agyon 1945-ben, a Veszprém megyei Súr községben. A tragikus sorsú édesanyja tehát aligha nyilas szimpátiából vállalta a sír gondozását, sokkal inkább a gyász és az áldozatok iránti tisztelet vezérelhetette. Talán személyesen is megismerkedett Komlóssynéval, mert Baranyaiék háza az ő szállásukhoz, Politzer doktorék házához közel, az utca túloldalán volt.

⁷⁶ Vitéz nagylaki Rátz Jenő (1882–1952) vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke (1936–38), 1938. május 14. és november 15. között honvédelmi miniszter. Régi barátságot ápolt Markó Árpáddal, aki csak az ő minisztersége idején léphetett elő ezredessé.

⁷⁷ Hivatalos nevén csak Lővő, korábban Németlővő.

⁷⁸ Rátz Jenőné, naményi Koncz Elza (1887–1970) és leányuk, Rátz Erzsébet (1917–2007) újságíró, az *Egyedül vagyunk* c. lap munkatársa.

⁷⁹ Rátz Tibor (1920–1945), a miniszter fia, rohamtüzér főhadnagyként vett részt Budapest védelmében. Az ostroma alatt hadifogságba esett, s egy szovjet hadifogoly-gyűjtőtáborból való szökése közben lelőtték, és a Bakáts téri kórházban halt meg, ahova beszállították.

⁸⁰ Baráth Tibor (1906–1992) 1944–45-ben a Vallás- és Közoktatási Minisztérium egyetemi ügyosztályát vezette. 1945-ben Franciaországba, majd Kanadába emigrált.

és a Történelmi Társulatban többször találkoztunk, jól ismert, tehát nyugodtan fordulhattam hozzá azzal a kérdéssel, hogy esetleg csatlakozhatnék-e hozzájuk. Hamar válaszolt, igen szívesen invitált, hogy jöjjenek, letelepedési helyük még nincs kijelölve, valamelyik felső-ausztriai vagy bajor fürdőhely lesz, a forgalomtól félreeső, nyugodt helyen. A magyar tudósoknak ebben a kérdésben ezentúl a bécsi Collegium Hungaricum fog minden felvilágosítást megadni. Baráth egyúttal egy magyar–német nyelven kiállított utazási igazolványt is csatolt leveléhez, amelyben igazolja, hogy én feleségemmel együtt poggyászzal a magyar tudósok gyűjtőállomására utazom, s felszólít minden magyar és német katonai és polgári hatóságot, hogy legyen segítségünkre. Ez a levél is megnyugtató érzéssel töltött el mindkettőnket. Azt gondoltam, hogy ha a határt átlépjük, Laci alakulata esetleg felbomlik, vagy a velük való tovább vándorlás bármilyen okból már nem volna célszerű, a magyar tudósok telepére mennénk. Ott biztosan találok kedves jó barátokat, s remélhető, hogy nem fogunk ott éhezni, és hazatérésünkig biztos helyen lehetünk. Amikor azután Ausztriában táborba kerültünk, és később hazajutottunk, hallottam, hogy a tudósok és művészek Bad Gastein fürdői kolóniájában igen kellemetlen volt az élet, az osztrákok nem sokat törődtek velük, a kolónián belül Kiss Ferenc, a Nemzeti Színház tagja⁸¹ vitte a szót, folytonos torzsalkodások, veszekedések tarkították életüket. Szóval, örülhetek, hogy nem kerültem oda, annál is inkább, mert a magyarországi változott politikai helyzetben ezek mint háborús uszítók stb. lettek itthon nyilvántartva, és sokkal nehezebb volt a magyar életbe való visszakapcsolódásuk, mint nekem.

Március második felében a hadi helyzet napról-napra romlott. Az oroszok már Komárom, Pápa, Szombathely alatt állottak, s tudtuk, hogy pár nap múlva már elérhetik a Rába vonalát. A beharangozott Rába-vonalat védő csapatoknak nyoma sem volt. A Szombathely mellett Pórládonyban,⁸² egy kastélyban elhelyezett Országos Erődítési Parancsnokság, Solymossy Ulászló altábornagy,⁸³ aki alá a mi dandárunk tartozott, már csak dodonai semmitmondó utasításokat adott ki, s bár Laci ismételt parancsot kért személyesen is arra, hogy mikor hagyhatjuk el állásainkat, csak azt a választ kapta, hogy itt már mindenkinek a német keleti arcvonal főparancsnoksága parancsol, s hogy a munkaalakulatok egy Pioniergruppe Süd⁸⁴ alá tartoznak, amely Burgenlandban, Oberpullendorfban (azelőtt Felsőpulya) található. Laci oda is elautózott, szívesen fogadták, s azt mondták neki, hogy visszavonulását maga rendelje el, amikor ezt jónak látja, vonuljon dandárjával Burgenlandba, a magyar–osztrák határon kiépített Ostwall-erődvonalt mögé, valamelyik községbe, mert a vonal kiépítésénél fogtak minket felhasználni. Ez legalább érthető parancs volt, s Laci most már megehetette az előkészületeket a hátravonuláshoz, amire előreláthatólag pár nap múlva sor kerül.

Most már a mi jövőnk sem volt kétséges. Laciékkel megyünk tovább. Lacinak – ezt mindnyájan elismertük – igen jó harcászati érzéke és helyzetmegítélése volt, s neki is érdeke, hogy családját és velük lévő ingóságait biztonságba hozza, ezért bízunk abban, hogy ügyesen fog kivezetni a várható kavargásból. Ebben nem is csalódtunk. Pedig a hadi helyzet egy munkaalakulat, tehát hadtápcapat⁸⁵ szemszögéből nézve egészen különös volt. Rendszerint az ilyen alakulatok 50–60 km-rel a harcoló vonal mögött dolgoznak, és az első harcvonal hátrálásával összhangban ilyen távolságban az ellenségtől kezdik meg visszavonulásukat. Itt azonban, az első harcvonalnak napról-napra jobban látható felbomlása következtében az oroszok rohamosan haladtak előre. A hátráló harcvonal – ahogy a Rákóczi-korabeli harcjelentések igen találóan mondták –, „a hátán hozta az ellenséget”, s így könnyen megtörténhetik, hogy az úgynevezett „harc”-vonal, harc helyett egyszerűen már rajtunk is keresztülvisel nyugat felé, s mi, akiknek csak rozoga autók, fogatolt járművek és öreg, segédszolgálatos legénység áll rendelkezésére, már el sem tudunk indulni, és az oroszok fogságába esünk.

⁸¹ Kiss Ferenc (1893–1978) 1939-től a Színművészeti Kamara elnöke volt, a nyilas uralom alatt pedig a Nemzeti Színház igazgatója. A Népbírósg háborús bűnösként ítélte el.

⁸² Pórládony 1941-ben Tompaládony néven egyesült Berektompaházával.

⁸³ Vitéz stanogorai Solymossy (1934-ig Stanoilović) Ulászló (1897–1960) 1942 őszétől vezérőrnagy, az altábornagy rendfokozatot nem nyerte el. 1944. november 15-től volt országos erődítési parancsnok.

⁸⁴ A Pioniergruppe Süd a német Dél Hadseregcsoporth (Heeresgruppe Süd) műszaki parancsnokának alárendelt utász- és munkaalakulatok együttese volt.

⁸⁵ A munkaalakulat hadtápcapatként való minősítése, mint fentebb (51. jegyzet) már utaltunk rá, az egykorú katonai terminológiában helytelen, felületes megnevezés.

Stemmer március 23-án adta ki az első utasításait a csomagolásra, 24-én kiküldte a parancsot a két ezrednek, hogyha az első orosz járőr közeledését megtudják, azonnal vonuljanak vissza, tekintet nélkül arra, hogy megérkezik-e a várt harcossal alakulat a Rába-vonal megszállására. Visszavonulási irány általában Sopron, Wr. Neustadt⁸⁶ és azután valahol vagy a Semmering vidékén, vagy a Duna völgyében keressenek összeköttetést velünk. 24-én mi is már komolyan csomagoltunk, és 25-én, virágvasárnap délután felraktuk poggyászsunkat a Laciékkal közösen nekünk kijelölt tehergépkocsira. Házínéni nagyon kedvesen ajánlotta, hogy hagyjuk nála holminkat, ő igyekszik mindent jól elrejtetni és megőrizni, de ezt nem fogadtuk el. Egyrészt tudtuk, hogy ha az orosz zaklatás megkezdődik, úgyis mindent elvisznek, másrészt most, hogy az egész ország orosz megszállás alá került, arra is kellett számítani, hogy itt is mindent bolsevizálnak, Magyarországot tagállamként magukba olvasztják, s ebben az esetben aligha térhetünk vissza. Ha pedig az Úristen úgy rendel, hogy sanyarú emigrációban legyünk kénytelenek sokáig vagy életünk végéig élni, akkor úgy sem marad más vagonunk, mint ami velünk van. A néni és Mari nagy könnyezéssel búcsúztak tőlünk, mi is meghatva köszöntük sok-sok jószágukat, és megfogadtuk, hogy ha hazatérünk, felkeressük őket. 25-én du. Laci szemlét tartott az utazásra kész, felpakolt teherautók, kocsik felett. Volt összesen, úgy emlékszem, kb. nyolc nagy teher- és hét-nyolc személygépkocsink, és kb. száz kétfogatú szekerünk. Ez soknak látszik, de a tisztai családok elég sok poggyászt hoztak magukkal, azután előre gondolva az egész, elég gazdag élelmiszerkészletünket, takarmányt stb., műszaki felszerelést, szerszámokat is magunkkal kellett vinnünk. Főleg Laciéknak és a gazdasági hivatalnak volt sok poggyásza, ők szekrényeket, drótmatracot stb. is vittek magukkal, és nagyon kellemetlen jelenetek játszódtak le később, amikor csomagok elhagyására került sor, és éppen Laci nem akart a magáéból semmit elhagyni.

26-án hajnali 5 órakor indultunk el Beledről. Laci néhány tiszttel és altiszttel még délutánig ott maradt abban a reményben, hogy hátha mégis jön egy harcossal alakulat, amelynek rendben átadhatja az erődített vonalat. Valóban az utolsó percben hagytuk el Beledet, mert előtte való nap délután már a falu utcáján pihent a Pápa városából menekült utolsó hivatal, a hadkiegészítő parancsnokság, és annak tisztjei beszéltek nekünk, hogy az oroszok már ebbe a városba is bevonultak. Az előrenyomulás most már minden irányban megállás nélkül folyt, és mindig szűkebb lett az a terület, Szombathely, Kőszeg és Sopron körül, ahol ezekben a napokban még szabadon mozogni lehetett.

A tiszték, családjaik és az egész legénység részint a személy- és tehergépkocsikon a poggyászra felkapaszkodva utazott velünk, vagy pedig a fogatolt járművekkel, azokat kísérve, gyakorlatban.

Első célunk Sopronszécsény volt. Az előreküldött szálláscsinálók megállapították, hogy ez a kis falu még üres, tehát odasiettünk. Csak egy utcából álló kis község a győr–soproni út mentén, alig pár kilométerre a határtól Cenk mellett. Ilus Irénével és két kis unokájával a poggyászos teherautó fedett sofőrülésén ment, én pedig tizedmagammal ugyane kocsin a poggyászok tetején rögtönzött ülőhelyen. Fagyos hidegben gurultunk ki Beledről, ebből a kellemes faluból. Olyan érzésünk volt, mint amikor az ember kénytelen otthagyni utolsó menedékét, jól épített, fedett házat, és védtelenül kilép szakadó viharban, jégesőben a szabad ég alá. Most kezdődött cigányéletünk és valódi hontalanságunk. De valahogy ezt a bizonytalanságot is valamilyen fatalizmussal, Isten akaratában való megnyugvással viseltük, s csak annak örültünk, hogy Ilusommal még mindig együtt vándorolhattunk tovább az ismeretlen jövő felé.⁸⁷

⁸⁶ Wiener Neustadt (Bécsújhely).

⁸⁷ Elsősorban terjedelmi okok, illetve a Magyarországról való távozás időpontjának cezúra jellege miatt itt kénytelenek vagyunk megszakítani az elbeszélés fonalát. A következő fejezetek a háború utolsó heteiben történt ausztriai menekülést, majd az Altaussee-ben végleges táborhelyre került, jogilag hadifogollyá vált, mégis viszonylag szabad életet élő, de sokat nélkülöző kis csoport hányattásairól, belső konfliktusairól, végül hazakerülésükről szólnak. (Mint a bevezetőben említettük, a tábori életet már részletes, naponkénti feljegyzések mutatják be.)